

Bevolkingsexplosie

Laten we onze blik gericht houden op een toekomst met meer perspectief en niet op een wereld met steeds meer mensen.

Dr. Paul R. Ehrlich

De demografische ontwikkeling is van grote invloed op het leefmilieu en de gezondheidstoestand van de mens, aldus de Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Dr. L. B. J. Stuyt, in zijn rede bij de installatie van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk op 22 maart jl. Degene die deze verbanden niet of nauwelijks ziet, moet in ieder geval *De bevolkingsexplosie* van Dr. Paul R. Ehrlich lezen ¹⁾.

Ehrlich, hoogleraar aan de Biologische Faculteit van de Stanford Universiteit in Californië, beschrijft in dit boek de gevaren die ons te wachten staan, indien de huidige groei van de bevolking, met een verdubbelingstijd van 35 jaar, zich voortzet. Het door hem geschetste toekomstbeeld van de aarde is niet alleen verontwaardigend door die bevolkingsgroei, maar ook door de hiermee samenhangende factoren als de uitputting van de grondstoffen, het dreigende voedseltekort, de milieuverontreiniging en de drang naar steeds meer materiële welvaart. En dat alles omdat, volgens Ehrlich, onze medische kennis zich op het verlagen van het sterftecijfer heeft gericht, zonder dat veel pogingen zijn gedaan het geboortecijfer te verlagen. Verlaging van het geboortecijfer op korte termijn (9 jaar) vindt Ehrlich noodzakelijk, anders zal er automatisch, en bepaald niet op een plezierige wijze, een stabilisering of afname van de bevolkingssomvang via een verhoging van het sterftecijfer tot stand komen, waartegen geen medicus ons kan wapenen.

Ehrlich is zo onder de indruk van de dreigende ondergang der mensheid, dat hij bij het formuleren van een doeltreffende bevolkingspolitiek als een wilde door de porceleinkast jaagt, zich nauwelijks iets van taboes aantrekkend. Hierdoor zal degene, die dezelfde soort gevaren ziet als Ehrlich met veel belangstelling dit boek lezen en degene, die in de taboesfeer leeft, dit boek helaas waarschijnlijk terzijde leggen.

Omdat Ehrlich zich bewust is van het feit dat de seksualiteit een typisch menselijke aangelegenheid is

met heel wat meer ingewikkelde functies dan het verwekken van kinderen, bepleit hij maatregelen, soms ingrijpende, die de reproductieve functie beperken bij een minimale versterking van de overige functies.

Toch zijn deze maatregelen die leiden tot een drastische geboortebeperving niet geheel nieuw. Ehrlich, die in de eerste plaats veel waarde hecht aan de seksuele voorlichting, doet echter ook wel voorstellen, waarvan velen nog nauwelijks durven denken. Hij noemt o.a. middelen die, toegevoegd aan het drinkwater, een tijdelijke onvruchtbaarheid veroorzaken, een kinderbijslagstelsel waarbij het hebben van veel kinderen een financieel nadeel is, het heffen van belastingen op baby-uitzettingen, vereenvoudiging van de adoptie, vrijwillige sterilisatie en abortus.

Daarnaast wil Ehrlich afstappen van het idee dat men zou moeten trouwen omdat iedereen dit doet. Hij ziet in het huwelijk een meer positieve verbintenis. Dit houdt in dat het maatschappelijke gedragspatroon zo gewijzigd wordt dat het ouder- en moederschap geen „zegen” is. Vandaar dat Ehrlich via gelijke kansen en salarissen meer vrouwen aan het arbeidsproces wil laten deelnemen. Helaas moet echter geconstateerd worden dat tot nu toe geen oorzakelijk verband is aangetoond tussen het geboortecijfer en het aantal werkende gehuwde vrouwen.

Ehrlich beseft dat er een geringe kans is dat zijn voorspellingen onjuist zijn, maar, schrijft hij: „De mensen zullen door deze maatregelen alleen maar gelukkiger worden, meer voedsel en betere huizen hebben”.

Al zal Ehrlich met zijn boek niet veel bereiken, hij heeft wel duidelijk laten blijken niet tot de groep van mensen te willen behoren die de dag plukken en anderen de tol laten betalen. Indien meer mensen deze instelling zouden hebben gehad zou hij zijn boek zeker niet hebben hoeven schrijven.

L.H.

¹⁾ Dr. Paul R. Ehrlich, *De bevolkingsexplosie*, Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1971, 168 blz., f. 12,50.

Inhoud

Bevolkingsexplosie	425
<i>Drs. W. Siddré:</i> Pro inflatie	427
<i>A. M. Bunjes, A. Kapteyn en C. H. M. Sonnemans:</i> Heeft het agrarische markt- en prijsbeleid in de Euromarkt een integre- rend of een desintegrerend effect?	428
<i>Dr. J. H. C. Lisman:</i> Simpel gedachten over tijd	433
Mededelingen	435
<i>Drs. J. Heijnsdijk:</i> De student bedrijfseconomie en zijn studie; de gevoeligheid voor andere wetenschappen dan de eigen wetenschap	438
Toets op taak In de doolhof, door <i>Drs. R. M. de Haan</i>	441
Geld- en kapitaalmarkt Kredietrestrictie exit?, door <i>Drs. A. D. de Jong</i>	443
Boekbesprekingen Prof. Mr. J. J. M. Maeijer: <i>Vennootschapsrecht in beweging</i> , door <i>Mej. Mr. M. Jezek</i>	445
Susan Strange: <i>Sterling and British policy</i> , door <i>Drs. G. J. Lanjouw</i>	446
Ontvangen publikaties	448

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.*
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adreshandje meesturen.

Kopij voor de redactie: *in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.*

Abonnementsprijs: *f 57,20 per jaar, studenten f 36,40, franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).*
Prijs van dit nummer: f 1,50.
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: *giro 8408; Bank Mees & Hope NV, Rotterdam; Banque de Commerce, Koninklijk plein 6, Brussel, postcheque-rekening 260.34.*

Advertenties: *N. V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam, Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.*

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.*

Onderzoekafdelingen:

- Balanced International Growth*
- Bedrijfs-Economisch Onderzoek*
- Economisch-Sociologisch Onderzoek*
- Economisch-Technisch Onderzoek*
- Industriële Vestigingspatronen*
- Macro-Economisch Onderzoek*
- Projectstudies Ontwikkelingslanden*
- Regionaal Onderzoek*
- Statistisch-Mathematisch Onderzoek*
- Transport-Economisch Onderzoek*

Pro inflatie

In de maart-afllevering van *The American Economic Review* verschijnt jaarlijks een *Presidential Address* van de president van de American Economic Association. Top-economisten laten daarin hun licht schijnen over actuele onderwerpen: Milton Friedman (1968), Kenneth Boulding (1969), William Fellner (1970), Wassily Leontieff (1971). In 1972 viel de eer te beurt aan James Tobin. Volgend jaar komt Kenneth Galbraith.

Deze *Addresses* bevatten veelal proposities, waarover lang en heftig gediscussieerd wordt. Milton Friedmans college is beroemd geworden vanwege zijn uitspraken daarin over het bestaan van een „natuurlijk” werkloosheidspercentage (hoewel „man made” en „not immutable”). Afwijkingen naar beneden zouden blijvende loon- en prijsstijgingen genereren, afwijkingen naar boven zouden blijvende loon- en prijsdalingen genereren. Alleen bij het natuurlijke werkloosheidspercentage zelf is er sprake van een constant stijgingspercentage van de nominale loonvoet, en wel zodanig dat de reële loonvoet groeit met een percentage overeenkomstig de ontwikkeling op lange termijn van de arbeidsproductiviteit. Op de lange termijn kan er volgens Friedman geen keus worden gemaakt tussen een beetje meer inflatie en een beetje minder werkloosheid of omgekeerd. Deze „trade-off” bestaat volgens hem op de lange termijn niet. Hij hoeft geen „agonizing” beslissingen te nemen. Sinds 1968 zijn er enkele artikelen gepubliceerd, waarin de ideeën van Friedman modelmatig werden uitgewerkt. Tevens werden empirische ramingen gepubliceerd over de grootte van het natuurlijke werkloosheidspercentage: 6 à 7 procent van de Amerikaanse bevoelingsbevolking.

Tobins *Presidential Address*, zojuist gepubliceerd in de jongste afllevering van *The American Economic Review*, bevat een kritiek op de proposities van Friedman. Uiteraard is het op deze plaats niet mogelijk om volledig recht te doen wedervaren aan het genuanceerde betoog van Tobin. Wij vermelden hier slechts enkele stellingen van Tobin. Friedman betoogde dat pogingen om het werkloosheidspercentage beneden het natuurlijke niveau te verminderen

slechts tijdelijk succes zullen oogsten. De daaruit voortvloeiende prijsstijgingen zullen nieuwe loon- en prijsstijgingen uitlokken. De som van de loon- en winstclaims zal dan opnieuw de waarde van de productie overtreffen die beschikbaar is om deze claims te kunnen honoreren. Tobin stelt hiertegenover dat Friedmans argumenten gebaseerd zijn op een empirisch niet gefundeerde stelling: (in de woorden van A. Lincoln) „you can fool some of the people all of the time and all of the people some of the time, but you cannot fool all of the people all of the time”. Volgens Friedman kan je inconsistente en conflicterende claims niet uit de weg ruimen met steeds hogere lonen en prijzen. Men kijkt door deze nominale aanpassingen heen. Tobin stelt daar tegenover dat men meer gevoelig is voor dalingen van de reële inkomens door daling van nominale inkomens dan via hogere prijzen.

Zelfs als deze „money illusion” slechts van beperkte duur zou zijn, dan nog moet volgens Tobin deze duur worden gemeten in decaden in plaats van in jaren. De „trade-off” tussen een beetje meer inflatie en een beetje minder werkloosheid heeft voor hem niet afgedaan. Inflatie is voor hem een geschikt instrument om groeipaden van nominale lonen in overeenstemming te brengen met de groeipaden van de produktiviteiten; geschikt in die zin, dat de structuur van de relatieve beloningsvoeten niet wordt aangetast. „Guideposts” zouden in principe als een alternatief kunnen worden beschouwd; maar niemand is erin geslaagd om een formule te ontwerpen zonder te moeten ingrijpen in de „competitive

struggle over relative wages”. Hij vervolgt dan: „Inflation lets this struggle proceed and blindly, impartially, impersonally, and non-politically scales down all its outcomes. There are worse methods of resolving group rivalries and social conflict”.

Werkloosheidspercentages in de orde van grootte van 6 à 7 procent, zelfs als deze betrekking zouden hebben op vrijwillige werklozen, impliceren volgens Tobin een te grote maatschappelijke verkwisting. Berekeningen tonen aan dat bij deze orde van grootte van werkloosheid 40% van het aan te trekken personeel uit „rehires” bestaat en niet uit nieuw aangetrokken personeel. Deze „rehires” wachten veelal passief op het moment waarop zij opnieuw werk krijgen, maar zijn niet of nauwelijks geëngageerd in actieve pogingen, op vrijwillige basis, om betere banen te zoeken. Hun werkloosheid kan dan ook alleen maar worden beschouwd als een „dead-weight loss”. Er is nog een andere reden om te mogen spreken van een te grote maatschappelijke verkwisting bij werkloosheidspercentages in de orde van grootte van 6 à 7 procent. Het werkloosheidspercentage meet immers niet allen die tijd en behoeften hebben om banen te gaan zoeken. Een aantal mensen is bij deze werkloosheid te ontmoedigd door de marktomstandigheden. Zij rekenen zich niet tot de beroepsbevolking, omdat zij toch geen baan kunnen vinden.

Nogmaals, het genuanceerde betoog van Tobin kan hier slechts op oppervlakkige wijze worden aangestipt. Het lijkt geen twijfel, dat ook zijn *Presidential Address* veel stof zal doen opwaaien. Een coryfee van de economische professie onderzocht wat de maatschappelijke kosten van inflatie zijn: „economists' answers have been remarkably vague, even though the prestige of the profession has reinforced the popular view that inflation leads ultimately to catastrophe. Here indeed is a case where abstract economic theory has a powerful hold on public opinion and policy. The prediction that at low unemployment rates inflation will accelerate toward ultimate disaster is a theoretical deduction with little empirical support”.

W. Sidré

Heeft het agrarische markt- en prijsbeleid in de Euromarkt een integrerend of een desintegrerend effect?

A. M. BUNJES
A. KAPTEYN
C. H. M. SONNEMANS

De visie van Schmitt en Jarchow

In het Duitse tijdschrift *Agrarwirtschaft* zijn in het afgelopen jaar twee artikelen verschenen van de hand van Prof. Dr. G. Schmitt en G. Jarchow, respectievelijk hoogleraar en medewerker aan het „Institut für Agrarökonomie der Universität Göttingen”¹⁾ over de integratie van de landbouw in de Europese gemeenschap. Deze bijdragen zijn om tweeërlei redenen interessant. In de eerste plaats wijken de conclusies van hun betogen sterk af van de meningen, die men in Nederland geneigd is zonder veel discussie te aanvaarden. In de tweede plaats vertegenwoordigt hun gedachtengang een denkwijze, die blijkens de persberichten²⁾ over het landbouwoverleg in de ministerraad van de Europese gemeenschap, door de Duitse minister van landbouw tot de zijne is gemaakt. Mede om deze redenen hebben wij het de moeite waard gevonden³⁾ de argumentatie van Schmitt en Jarchow nader te onderzoeken en hun conclusies aan de werkelijkheid te toetsen.

Zowel Schmitt als Jarchow stellen, dat de gemeenschappelijke agrarische markt- en prijspolitiek bij afwezigheid van een gemeenschappelijke economische en monetaire politiek in de Europese gemeenschap een desintegrerend effect heeft op de landbouwpolitiek en de landbouw in de lidstaten. Schmitt adstrueert dit als volgt: de lidstaten vertonen verschillen in niveau en ontwikkeling van hun economie. De verschillen in inkomens die hiermee samenhangen, dwingen met name de verder voortgeschreden staten tot een actieve inkomenspolitiek, om de verschillen tussen landbouwinkomens en inkomens buiten de landbouw niet te groot te laten worden. Vóór het ontstaan van de EEG waren de prijzen van landbouwproducten daarbij belangrijke instrumenten. Met de totstandkoming van de gemeenschappelijke markt zijn deze instrumenten aan de nationale overheden ontnomen. Daarom zijn de lidstaten nu gedwongen om via voornamelijk agrarische structuurpolitieke maatregelen de inkomens in de landbouw op peil te houden. De verschillen in economische ontwikkeling veroorzaken op deze wijze verschillen in landbouwpolitiek. Deze divergentie noemt Schmitt desintegratie.

Jarchow concentreert zich voornamelijk op een andere, ook door Schmitt genoemde, bron van desintegratie, namelijk de verschillen in nominale ontwikkeling welke kostenverschillen veroorzaken tussen de diverse

landen en wisselkoersaanpassingen noodzakelijk maken, zolang de economische en monetaire integratie niet is voltooid. De re- en devaluaties veroorzaken, bij een gemeenschappelijke prijs in rekeneenheden, op korte termijn in de landbouw veranderingen in de bruto-opbrengst, welke in percentage gelijk zijn aan de herwaardering. De invloed op het netto-inkomen is waarschijnlijk nog groter. Dergelijke schokken zijn niet bevorderlijk voor de evenwichtige ontwikkeling van de landbouw in de Europese gemeenschap en verhogen de politieke druk om de gemeenschappelijke markt op een of andere wijze te ondergraven. Ook Jarchow is daarom van mening dat van de gemeenschappelijke landbouwprijzen een desintegrerend effect uitgaat, zolang er verschillen in algemene economische ontwikkeling mogelijk blijven en plaatsvinden.

Beiden doen een voorstel om de desintegratie in te dammen door middel van het toelaten van verschillende landbouwprijsontwikkelingen in de lidstaten. Daartoe dienen weer heffingen aan de grenzen te worden ingesteld volgens bepaalde regels, die beogen de „terms of trade” van de landbouw in de lidstaten constant te houden. De desintegrerende krachten van de gemeenschappelijke markt- en prijspolitiek worden op deze manier onschadelijk gemaakt en men kan, door middel van institutionele voorzieningen, alvast een kader trachten te scheppen voor een gemeenschappelijk landbouwbeleid, als onderdeel van een gemeenschappelijke economische en monetaire politiek. Pas als deze laatste tot stand is gekomen, is een gemeenschappelijke landbouwprijs zonder desintegrerende effecten mogelijk.

Tot zover de visie van Schmitt en Jarchow, die, zoals gezegd, overeenstemt met de officiële Duitse houding t.o.v. de gemeenschappelijke landbouwmarkt.

¹⁾ Prof. Dr. G. Schmitt, *Offene Fragen der Europäischen Agrarpolitik*, *Agrarwirtschaft*, 1971, Heft 1; G. Jarchow, *Die Problematik gemeinsamer Agrarpreise beim derzeitigen Stand der wirtschafts- und währungspolitischen Integration in der E.W.G.*, *Agrarwirtschaft*, 1971, Heft 6.

²⁾ Vgl. *NRC-Handelsblad*, 2 oktober 1971.

³⁾ De auteurs zijn veel dank verschuldigd aan Prof. Dr. J. Horring, die hen tot het schrijven van dit artikel heeft aangespoord en door zijn waardevolle opmerkingen tot de uiteindelijke vorm heeft bijgedragen. De uitsluitende verantwoordelijkheid van de auteurs voor vorm en inhoud wordt hierdoor uiteraard niet aangetast.

Opzet van dit artikel

Voor een zinvolle bespreking van de genoemde problematiek is een omschrijving van het begrip integratie, en daarmee van het begrip desintegratie, allereerst noodzakelijk. Wij stellen een operationele definitie voor, die het mogelijk maakt te beoordelen of er van daadwerkelijke integratie sprake is. Volgens de klassieke economische theorie kenmerkt een geïntegreerde markt zich door een efficiënte en onder bepaalde voorwaarden zelfs optimale arbeidsverdeling. Wij zullen daarom spreken van integratie als de allocatie van produktiefactoren zich beweegt in de richting van het optimum en van desintegratie als de allocatie zich in tegenovergestelde richting beweegt. We zijn er ons van bewust, dat sommigen impliciet andere definities hanteren, doch menen dat het gegeven kenmerk het enige is, dat uit een oogpunt van economische theorie te rechtvaardigen is.

De auteurs streven ernaar in dit artikel een karakteristiek te geven van de ontwikkeling van de landbouw. Geprobeerd zal worden daarbij indicaties te verkrijgen over de integratie of desintegratie van de landbouw in de Europese gemeenschap onder het regime van een gemeenschappelijk markt- en prijsbeleid en over de rol die hierbij gespeeld wordt door de nationale overheden in verband met de nationale structuur en monetaire politiek. Tenslotte zal een beoordeling volgen van de alternatieven die door Schmitt en Jarchow zijn ontwikkeld.

Bij de interpretatie van de cijfers die in dit artikel worden gebruikt, dient rekening te worden gehouden met het feit dat deze cijfers in het algemeen te summier zijn, op een te korte periode betrekking hebben en teveel geaggregeerd zijn om te kunnen dienen als bewijs voor bepaalde geponeerde stellingen; niettemin lijkt het gebruikte cijfermateriaal de getrokken conclusies te ondersteunen. Ter vergemakkelijking van de interpretatie van de cijfers volgen hieronder enige belangrijke kendata over de ontwikkeling van de monetaire situatie in Europa en de afspraken over gemeenschappelijke marktverordeningen⁴⁾:

- 1958: het Verdrag van Rome treedt in werking;
- 1958: Frankrijk devalueert met 17,6%;
- 1961: Duitsland revalueert met 5%;
- 1961: Nederland revalueert met 5%;
- 1962: eerste afspraken van de lidstaten over gemeenschappelijk te nemen marktmaatregelen voor de produktgroepen: graan en graanprodukten, varkens en varkensvlees, pluimvee en eieren, fruit en groenten;
- 1967: de lidstaten voeren een gemeenschappelijk prijsbeleid in voor de produktgroepen: melk- en zuivelprodukten, rund- en kalfsvlees, fruit en groenten;
- 1969: Duitsland revalueert met 9,3%;
- 1969: Frankrijk devalueert met 12,5%;
- 1971: Duitsland stelt een zwevende koers in;
- 1971: Nederland stelt een zwevende koers in.

De gemeenschappelijke prijs en de allocatie van de landbouwproductie

De landbouwsector onderscheidt zich wat betreft de prijsconcurrentie binnen de gemeenschap slechts in één belangrijk opzicht van de andere sectoren. Voor de meeste landbouwprodukten bestaat een minimumprijs, de interventieprijs. Bijzondere gevallen daargelaten, kenmerkt de industriële sector zich daardoor, dat de prijsconcurrentie elke prijs mogelijk maakt, die de laagst-prijzende fabrikant verantwoord vindt, zonder in strijd

te komen met de gestelde regels voor de mededinging. Met name bij grote kostprijsverschillen kan daarom de prijs gemakkelijk tot beneden de kostprijs van de duurder producerende fabrieken dalen. Via de afzetmarkt veroorzaakt dit op langere termijn uiteraard een beweging van de industriële produktie naar de efficiëntste methoden en de meest geschikte regio's.

In de landbouw vindt een soortgelijke herallocatie plaats. Deze wordt echter niet alleen veroorzaakt door het feit dat vele producenten niet meer in staat zijn tegen de geldende marktprijs te concurreren, maar ook en vooral door verandering in prijsverhoudingen en prijsniveaus van de produktiemiddelen. De aanpassing in de landbouw vindt grotendeels via de kosten plaats. Twee van de belangrijkste kostensoorten willen we hierbij expliciet vermelden.

De eerste is de „opportunity cost” van arbeid. In landen met een grote arbeidsproductiviteit en hoge lonen in bijvoorbeeld de verwerkende industrie, zullen veel mensen die voor het eerst op de arbeidsmarkt verschijnen, besluiten in de industrie te gaan werken in plaats van in de landbouw. Hiervoor is de aanwezigheid van industrie uiteraard een voorwaarde. Voorts kan voor de reeds in de landbouw werkzame loonarbeider het werken in de industrie een reëel alternatief zijn. Ook zullen de inkomenswensen van de agrarische ondernemers worden beïnvloed door de inkomens die in de industrie worden verdiend. Het inkomensniveau heeft twee effecten: (a) het is voordeliger om arbeidsintensieve produkten voort te brengen in de gebieden met een lage loonvoet en (b) bij een hogere loonvoet is het totale kostenniveau ook hoger, zodat de landbouw in een streek met hoge industrielonnen, ceteris paribus, eerder onrendabel is.

Een tweede belangrijke kostenbepalende factor is de zogenaamde landbouwstructuur. Deze wordt onder andere gekarakteriseerd door de grootte van de bedrijven, de kwaliteit van de grond, de afstand tot de markt enz. Vóór de totstandkoming van de EEG werden de prijzen voor de boeren grotendeels bepaald door de kostprijs, waarbij het inkomen van de boer bij de ene regering een wat hogere prioriteit had dan bij de andere. Deze kostprijs was een of ander gemiddelde, zodat binnen een land toch specialisatie optrad. Nu de EEG sinds enige jaren gemeenschappelijke prijzen kent, kan een regionale specialisatie over de grenzen heen worden verwacht. Op grond van de cijfers (zie tabel 1) kan men inderdaad het vermoeden uitspreken, dat een dergelijke specialisatie bezig is zich te voltrekken.

De prijsindices van de onderscheiden produktgroepen in diverse landen tonen een weinig systematische ontwikkeling. Het basisjaar is voor ons doel wat ongelukkig gekozen, namelijk één jaar voor de unificatie van de landbouwproducten. We zullen onze redeneringen baseren op de stelling dat de landbouwproducten sinds de unificatie niet meer significant divergeren. Deze stelling wordt door de gegeven prijsindices o.i. niet gefalsificeerd.

Laten wij als voorbeeld de ontwikkeling in Duitsland en Frankrijk beschouwen. Duitsland heeft relatief veel

⁴⁾ Ontleend aan *Selected agri-figures of the EEC*, Den Haag, 1970, blz. 44 en G. J. M. de Vries, *Economische eenwording, Intermediair*, jrg. 7, no. 27, blz. 13-15.

Tabel 1. De ontwikkeling van prijzen (A) en hoeveelheden (B) van landbouwproducten in indexcijfers a)

Produkt-groep	Jaar	Duitsland		Frankrijk		Italië		Nederland		België	
		A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Plantaardige producten	1966	100,0	94,8	100,0	108,7	100,0	107,9	100,0	116,3	100,0	101,9
	1967	87,6	115,5	106,5	120,8	106,6	118,5	94,1	133,8	86,9	124,0
	1968	93,2	111,6	108,4	129,5	99,6	112,2	85,6	131,5	79,0	121,1
	1969	107,4	106,7	113,0	122,1	110,6	116,1	100,8	134,1	90,8	121,4
	1970	—	—	123,6	—	—	—	110,2	—	104,4	—
Dierlijke producten	1966	100,0	113,8	100,0	108,5	100,0	128,7	100,0	111,8	100,0	108,9
	1967	94,9	113,8	98,5	114,0	97,5	130,5	100,0	117,0	98,9	114,8
	1968	100,4	117,5	98,7	117,5	96,1	136,8	101,7	126,2	101,4	123,0
	1969	102,2	120,8	106,1	115,1	104,9	140,8	107,8	133,3	104,9	128,2
	1970	—	—	110,8	—	—	—	106,0	—	100,8	—
Algemeen indexcijfer	1966	100,0	107,7	100,0	108,4	100,0	115,2	100,0	113,4	100,0	106,4
	1967	93,2	118,9	100,5	116,6	103,5	122,7	98,8	123,1	96,4	117,9
	1968	98,6	117,5	101,3	121,8	98,4	120,8	98,3	128,1	96,7	122,3
	1969	103,4	118,1	108,0	117,7	108,6	124,7	106,3	133,4	101,9	125,8
	1970	—	—	114,4	—	—	—	107,0	—	101,5	—

a) Voor de prijzen is het basisjaar 1966; voor de hoeveelheden is het basisjaar 1963.

Bron: *Rapport over de situatie van de landbouw in de EEG, 1970 en 1971*, Brussel.

Tabel 2. Gemiddeld door de boer ontvangen prijzen, in guldens per 100 kg, voor 1961/1962

Produkten	Nederland	België	Duitsland	Italië	Frankrijk
Tarwe	30,10	33,30	37,80	38,30	29,40
Rogge	23,60	29,50	33,90	29,70	22,10
Gerst	27,40	31,40	38,20	25,20	22,80
Haver	25,20	24,90	31,20	22,90	21,40
Consumptieaardappelen	13,80	7,00	14,70	19,90	12,20
Suikerbieten, 16% suiker/ton	48,20	46,10	65,20	52,30	44,30
Runderen (levend gew.)	176,00	168,90	183,20	188,00	152,00
Varkens (levend gew.)	169,00	189,60	212,50	205,20	200,00
Melk (3,7% vet)	26,00	26,00	31,80	27,70	25,40
Eieren	165,00	238,50	277,40	282,20	249,30

Bron: *EEG-Vademecum*, Den Haag, 1963.

Tabel 3. De voor landbouwstructuurmaatregelen uitgetrokken begrotingsmiddelen en de agrarische bruto-productie in de lidstaten (in mln. rekeneenheden)

	Jaar	Duitsland	Frankrijk	Italië	Nederland	België
Structuurmaatregelen	1960	313	143	348	50	3 a)
	1967	604	580	503	91	23 b)
	1968		625			23
	1969	666	642	552	103	28
Bruto-productie	1968	5.167	8.331	8.323	1.766	1.165

a) Bron: *Memorandum Plan-Mansholt*, Deel F.

b) Bron: *Rapport over de situatie van de landbouw in de EEG, 1970 en 1971*, Brussel.

kleine bedrijven en Frankrijk relatief veel grote⁵⁾. In zo'n situatie ligt het voor de hand, dat de productie in het land met de kleine bedrijven (met vaak een structureel arbeidsoverschot) zich meer richt op de dierlijke producten (meestal intensiever) en die in het land met de grote bedrijven op de meer extensieve graanteelt. Bovendien is de prijs van graan, die dienst doet als „non-factor input” van de dierlijke productie, in Duitsland in de loop der jaren minder gestegen (zie ook tabel 2).

De volume-indices geven een dergelijke ontwikkeling te zien. Er zijn echter nog meer aspecten. Het indexcijfer voor de totale productie vertoont voor Duitsland en Frankrijk een gelijksoortige ontwikkeling (tabel 1). Daar in Duitsland de dierlijke productie sterker is toe-

genomen en deze aanzienlijk meer „non-factor input” vergt en waarschijnlijk niet minder kapitaal per werknemer dan de plantaardige productie, is in dat land waarschijnlijk meer arbeid afgevloeid dan in Frankrijk⁶⁾. Uit de cijfers voor de loonontwikkeling binnen en buiten de landbouw is dit laatste niet te verklaren, evenmin

⁵⁾ S. L. Louwes, *Het EEG-landbouwbeleid, Preadvies voor de Vereniging voor de Staathuishoudkunde*, Den Haag, 1970, blz. 86.

⁶⁾ Eigenlijk zou men dit *direct* uit de cijfers moeten kunnen aflezen. In verband met de betrouwbaarheid van werkgelegenheidscijfers verkiezen wij deze *indirecte* redenering (de definitie van het begrip landbouwberoepsbevolking verschilt van land tot land).

uit het verloop van de prijsindex van produktiemiddelen. Deze cijfers zullen in een ander verband nog ter sprake komen (tabel 5 en 6).

Structurele ontwikkelingen zijn bij uitstek ontwikkelingen op lange termijn. We richten daarom de blik op verder teruggelegen perioden en vergelijken de prijzen van de landbouwprodukten van vóór de totstandkoming van de EEG.

We zien, dat de Duitse prijzen duidelijk hoger waren. Zoals hierboven reeds is opgemerkt, was de relatie met de toenmalige kostprijs waarschijnlijk vrij sterk. Bij het tot stand komen van een gemeenschappelijke prijs staat dan het inkomen van een Duitse boer onder een grotere druk dan dat van zijn Franse collega. Meer Duitse boeren zullen hun bedrijf beëindigen en anderen zullen proberen door inkrimping van de hoeveelheid ingezette produktiemiddelen (voornamelijk arbeid) een nieuw optimum te bereiken.

Met behulp van de gegeven cijfers kan men analoge redeneringen opzetten voor andere landen. *In het algemeen constateren we een beweging in de richting van een optimale arbeidsverdeling.*

De nationale landbouwpolitiek

Tot nu toe geeft ons betoog geen aanleiding tot het vermoeden dat de gemeenschappelijke prijspolitiek desintegratie in de hand werkt. Integendeel! Men kan echter betogen dat de nationale overheden de herallocatie tegen (moeten) gaan met behulp van geforceerde structuurpolitieke maatregelen om het inkomen in de landbouw in de zwakke streken op peil te houden⁷⁾. Tabel 3 is hiervoor illustratief.

Tabel 3 vermeldt de uitgaven t.b.v. de structuurpolitiek, door de nationale overheden gedaan, vóór en na de realisering van de gemeenschappelijke prijspolitiek (1960, resp. 1967, 1968 en 1969). Een verdere uitsplitsing naar onderdelen bleek geen verdere informatie op te leveren en is hier daarom achterwege gebleven. We nemen aanzienlijke verschillen per land waar in het quotiënt van de bruto-landbouwproduktie en de uitgaven. Deze verschillen betreffen de niveaus van de uitgaven. Het verloop in de tijd daarentegen vertoont weinig divergentie. Met name van 1967 tot 1969 bedraagt de toename van de uitgaven in alle lidstaten ongeveer 10%. De gemeenschappelijke prijspolitiek geeft kennelijk nog weinig aanleiding tot divergentie in de nationale politiek.

Uiteraard hebben de landen op de totstandkoming van de gemeenschappelijke markt kunnen anticiperen. Een vergelijking van de uitgavenniveaus van 1960 en 1969 geeft echter evenmin steun aan de stelling van Schmitt. De gemeenschappelijke markt, of het vooruitzicht daarvan, heeft blijkens de cijfers nog niet geïnduceerd tot het versterken van de nationale structuurpolitiek in de agrarisch zwakke staten. Integendeel, wat opvalt is de sterke groei in Frankrijk, welk land zich juist kenmerkt door een landbouw met een gunstige kostenstructuur, zodat een geringere groei had mogen worden verwacht. Deze sterke groei van de Franse overheidsuitgaven t.b.v. de structuurpolitiek moet daarom waarschijnlijk aan andere oorzaken worden toegeschreven (wellicht de steun aan de gerepatrieerde Algerijnse kolonisten?).

Laten we desondanks ter wille van de redenering aannemen dat de lidstaten, die de prijs als instrument ten behoeve van hun inkomensbeleid moeten missen, steeds meer — afhankelijk van de inkomenspositie van de landbouw — overgaan tot het voeren van een structuurpolitiek⁸⁾. Volgens de enge economische omschrijving die wij van integratie hebben gegeven, werkt de nationale structuurpolitiek in dat geval inderdaad desintegrerend, daar zij een optimale allocatie tegengaat. Als we uitgaan van een wat ruimere opvatting van integratie en ook sociale en planologische aspecten in aanmerking nemen, dan kunnen we ons afvragen of een centrale Europese regering een duidelijk andere politiek zou voeren dan de huidige lidstaten. Het antwoord op deze vraag luidt dan onzes inziens ontkennend. Ook thans voeren de nationale overheden een gerichte politiek, die ten doel heeft in zwakke gebieden werkgelegenheid te scheppen en ontvolking tegen te gaan. De betreffende maatregelen zijn misschien niet altijd rationeel. We hebben de indruk, dat nog te vaak wordt geprobeerd de landbouw via geforceerde structuurmaatregelen tot nieuw leven te wekken, waar alternatieve werkgelegenheid en saneringsmaatregelen een sociaal meer aanvaardbare afvloeiing zouden hebben bevorderd. Wellicht speelt ideologie hierbij een rol. De gemeenschappelijke prijspolitiek kan voor een dergelijke gang van zaken echter niet verantwoordelijk worden gesteld. Zij heeft hoogstens invloed op de omvang van de structuurpolitiek, niet op de richting.

Een centrale Europese regering zou naar alle waarschijnlijkheid eveneens een politiek (moeten) voeren, die gericht is op steun aan zwakke gebieden door middel van structurele maatregelen (alternatieve werkgelegenheid, saneringsmaatregelen, cultuurtechnische maatregelen enz.). Deze politiek zou uiteraard niet precies dezelfde zijn als de huidige door de lidstaten gevoerde politiek. Naar wij hopen zou zij rationeler zijn. In grote lijnen verwachten wij echter van een centrale Europese regering een structuurpolitiek, die dezelfde differentiatie naar omvang per gebied en per produkt vertoont als het thans in de lidstaten gevoerde beleid. Het is een misvatting, dat een gemeenschappelijke economische politiek ook een uniforme moet zijn. *Vanuit het gezichtspunt dat wij hier uiteen hebben gezet, is het niet nodig het gemeenschappelijke markt- en prijsbeleid op te geven en te wachten tot de gemeenschappelijke economische politiek een feit is⁹⁾.*

De relatie tussen de landbouw en de overige sectoren der economie. De monetaire politiek

De algemene economische en monetaire situatie in de lidstaten heeft zich gedurende de afgelopen jaren verschillend ontwikkeld, zoals blijkt uit de tabellen 4, 5 en 6.

Concentreren wij ons weer op Duitsland en Frankrijk. De inflatie in Frankrijk was sterker, de lonen in de verwerkende industrie stegen sneller, doch de arbeids-

⁷⁾ Vlg. Schmitt, blz. 7.

⁸⁾ Vgl. Schmitt, blz. 4.

⁹⁾ C. J. Rijnvos, Perspectieven in de EEG, *Intermediair*, jrg. 7, no. 5, blz. 7.

Tabel 4. Prijsindexcijfers van de consumptie door gezinshuishoudingen (nationale definities); veranderingen in procenten per jaar

Jaren	Duitsland	Frankrijk	Italië	Nederland	België	Periode van meting
1964	2,4	3,5	5,7	6,4	3,3	jan.-jan.
1965	3,3	2,4	4,4	3,7	4,6	idem
1966	3,9	2,8	3,0	5,8	4,3	idem
1967	1,8	3,0	3,0	3,1	2,5	idem
1968-1969	2,5	6,9	1,7	8,3	3,6	april-april
1969-1970	3,8	5,7	5,1	3,1	4,4	idem
1970-1971	4,8	5,1	4,7	7,5	3,7	idem

Bron: *De economische toestand van de gemeenschap*, kwartaalbericht van het Directoraat-Generaal van Economische en Financiële Zaken, Brussel, no. 4 van 1966, no. 4 van 1967, no. 3 en no. 4 van 1968, no. 2 van 1969 en no. 2 van 1971.

Tabel 5. De groei van de arbeidsproductiviteit (A) en de groei van de loonsom (B) in de verwerkende industrie; gemiddelde procentuele verandering per jaar

Jaren	Duitsland		Frankrijk		Italië		Nederland		België	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
1953/1968	5,2	7,9	4,2	9,2	5,2	6,7	5,5	9,1	4,3	6,2
1963/1968	5,8	7,7	5,1	9,1	6,6	7,9	6,9	10,8	4,5	8,7
1969	7,8	12,5	11,3	8,0	0,5	9,2	5,0	11,5	7,8	8,5
1970	3,6	12,8	4,6	10,5	4,4	21,7	5,5	12,0	3,6	11,0

Bron: Centraal Planbureau, *De Nederlandse economie in 1973*, deel I, Den Haag, blz. 17 en 21.

Tabel 6. Indexcijfers van lonen (A) en van prijzen van de produktiemiddelen (B) in de landbouw

Jaren	Duitsland		Frankrijk		Italië		Nederland		België	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
1966	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1967	102,0	100,2	107,0	100,7	108,0	102,8	109,7	100,0	105,8	101,9
1968	106,5	101,5	113,5	104,0	112,9	106,9	118,1	100,9	112,8	105,7
1969	118,7	104,5	—	109,0	122,8	109,4	131,3	102,7	119,8	105,7
1970	—	—	—	115,5	141,5	—	—	—	125,0 a)	109,3

a) Een raming; het basisjaar is 1966.

Bron: *Rapport over de situatie van de landbouw in de EEG, 1970 en 1971*, Brussel.

productiviteit in de verwerkende industrie steeg minder snel. De effecten van de laatste twee jaren, die een uitzondering vormen op de waargenomen trends, zijn nog niet geheel te overzien. Immers, in tegenstelling tot gemiddelden over een lange reeks jaren, zijn jaarcijfers zeer onderhevig aan incidentele invloeden.

Al deze cijfers wijzen erop, dat de concurrentiekracht van de Duitse economie elk jaar relatief groter werd. Voor zover tabel 6 enige conclusies toelaat, kunnen we zeggen dat de lonen in de landbouw en de prijzen van de produktiemiddelen in de landbouw deze ontwikkeling getrouw volgden¹⁰⁾. De concurrentiepositie van de Duitse landbouw werd aldus gunstig beïnvloed. Immers, in verhouding tot Frankrijk stegen de lonen in de Duitse industrie minder dan overeenkwam met de stijging van de arbeidsproductiviteit, zodat de zuigkracht van de industrie op de landbouwlonen minder sterk werkte dan in Frankrijk. Daarbij komt, dat de grotere inflatie in Frankrijk het reële inkomen aldaar nog verder aantastte. We kunnen daarom stellen, dat de verschillen in nominale ontwikkeling van de prijzen en lonen de werkelijke produktieverhoudingen hebben vertroebeld. Bij gelijke nominale ontwikkeling in Duitsland en Frankrijk zou de Duitse landbouw eerder de gevolgen hebben ondervonden van de relatief efficiënte industriële

productie, die ten eerste, via hoge industrielon en hun invloed op agrarische lonen, de kostenpositie van de landbouw verder verslechterd zou hebben en ten tweede het relatief achterblijven van de agrarische inkomens zou hebben verergerd.

Daar, bij een vrij handelsverkeer, een dergelijke divergentie niet onbepaald kon doorgaan, was de correctie in de vorm van wisselkoersveranderingen onvermijdelijk. Deze kwamen in 1969 tot stand. Dergelijke correcties hebben bij vaste prijzen in rekeneenheden een schokwerking, die voor de landbouw in het revaluerende land onplezierig is. Daarom lijken ons overgangsmaatregelen gerechtvaardigd. Echter, op de keper beschouwd, doet een wisselkoersverandering weinig anders dan scheefgegroeide verhoudingen recht trekken. De werkelijke problemen van de Duitse landbouw liggen daarom in zijn ongunstige structuur en vooral in de grote efficiency van de Duitse industrie, die geheel volgens de theorie een voortdurende verschuiving van de pro-

¹⁰⁾ Voor zover de tabel onvolledig is, beroepen wij ons op een soortgelijke opmerking van de Commissie van de Europese Gemeenschap in *Rapport over de situatie van de landbouw in de EEG, 1970 en 1971*.

Simpele gedachten over tijd

DR. J. H. C. LISMAN*

Voor de wijsgeer is tijd een interessant onderwerp van studie. Voor de meesten onzer evenwel is het begrip tijd als zodanig niet te doorgronden en er is ook weinig gelegenheid om er lang over na te denken: we hebben het veel te druk met het probleem dat tijd een meestal te schaars en soms te overvloedig artikel is. Dit heeft al geleid tot de introductie van het woord tijdhygiëne, waarvan de betekenis heden ten dage wel niemand zal ontgaan; ik kom er nog op terug. Tekort enerzijds en — vreemd genoeg — overvloed anderzijds konden in een verre toekomst nog wel eens stevige randvoorwaarden blijken te zijn, die het bereiken van bepaalde gewenste optima in het persoonlijke en maatschappelijke leven behoorlijk in de weg staan.

Tijd is als het ware de „drager” van alle denken, handelen en nietsdoen, en daardoor niet los te maken van datgene wat er al of niet in de tijd geschiedt. Tijd als zodanig wordt niet waargenomen, ofschoon wel gemeten. Tijd wordt permanent geconsumeerd, maar produktie is niet mogelijk: voor ieder onzer heeft het etmaal nu eenmaal 24 uren.

Tijd en geld

In het economische proces hebben tijd en bijv. geld elk hun eigen dimensie. F. J. de Jong heeft hierover enkele jaren geleden in zijn interessante studie „Dimensieanalyse in de economie” (*De Economist*, 110 (1962), no. 1/2) een fraaie uiteenzetting gegeven. Tussen tijd en geld kan men natuurlijk wel wat parallellen trekken, maar die blijven toch erg aan de oppervlakte. Evenals geld kan men tijd weggeven of uitlenen door iets voor een ander te doen. Men kan vrije tijd opsparen door bijv. verlof uit te stellen; men kan zelfs in zekere zin rente kweken in het geval dat men bijv. nachtarbeid vergoed krijgt in het aantal gewerkte uren, vermenigvuldigd met een factor groter dan 1. Deze analogieën raken echter de essentie niet.

* De auteur is directie-adviseur bij het Centraal Planbureau. Bovenstaand in vrije tijd geschreven artikel houdt geen enkel verband met dit bureau.

duktie naar de industrie nodig maakt. Uit een oogpunt van maximalisatie van het Duitse nationale inkomen is dit volstrekt rationeel.

Onze conclusie luidt, dat het ontbreken van een gemeenschappelijke monetaire politiek de integratie vertraagt en soms noodzaakt tot een schoksgewijze aanpassing, hetgeen een pijnlijk proces is, doch dat het bepaald te ver gaat om te stellen¹¹⁾, dat de gemeenschappelijke markt- en prijspolitiek zonder een gemeenschappelijke monetaire politiek desintegratie veroorzaakt. Pas wanneer de gemeenschappelijke markt- en prijspolitiek zou worden opgegeven en de lidstaten weer hun eigen politiek zouden gaan voeren, zouden de desintegrerende krachten vrij spel krijgen.

De voorstellen van Schmitt en Jarchow

Door Schmitt en Jarchow is een voorstel gedaan, dat inhoudt dat weer heffingen aan de grens moeten worden toegestaan om verdergaande desintegratie van de landbouw, die in hun ogen dreigt, tegen te gaan. Deze heffingen moeten zó hoog zijn, dat de „terms of trade” van de landbouw in de lidstaten constant blijven. De prijsontwikkeling zou dus de kostenontwikkeling moeten volgen. Wij menen echter in het voorafgaande te hebben aangetoond, dat de desintegratie die Schmitt vooral

in de nationale structuurpolitiek en Jarchow in de verschillende inflatievoeten ziet, zeker niet te wijten is aan de gemeenschappelijke markt- en prijspolitiek. De Europese integratie is nog niet voltooid en de weg daaraan is vaak pijnlijk. Dat betekent nog niet, dat men de pijn moet verwarren met desintegratie! Integendeel, wij menen dat het verlaten van de gemeenschappelijke markt- en prijspolitiek de tot nu toe bereikte integratie weer grotendeels teniet zou doen. In het voorstel van Schmitt en Jarchow ontbreekt een economisch mechanisme, dat de landbouw in de richting van een efficiëntere arbeidsverdeling moet sturen.

Een gemeenschappelijke economische en monetaire politiek is ongetwijfeld noodzakelijk voor een volledige Europese integratie. Daar het echter nog bijzonder onduidelijk is wannéér deze economische en monetaire integratie voltooid zal zijn, dienen we datgene wat tot nu toe is bereikt met zorg te koesteren en niet de vogel in de hand op te geven voor tien in de lucht.

A. M. Bunjes

A. Kapteyn

C. H. M. Sonnemans

¹¹⁾ Vgl. Jarchow, blz. 109.

Het verschil tussen tijd en geld ligt, naar ik meen, vooral daarin dat — in tegenstelling tot geld — tijd-schepping en tijdvernietiging niet mogelijk zijn. Men kan wel zijn prestatie of produktie verhogen door fysiek of mentaal harder te werken, door nauwkeuriger te zijn, door meer intelligentie; en dan zal men inderdaad wel tijd „besparen”, maar dat is gewoon een verschuiving. Veel grootheden zijn breuken met de tijd als noemer; men kan de teller veranderen maar de noemer niet.

Ook de evaluatie van tijd is een andere dan die van geld. De geldwaardering heeft wat men zou kunnen noemen een logaritmisch karakter: f. 100 meer inkomen bij een inkomen van f. 9.000 per jaar betekent heel wat anders dan f. 100 meer bij een inkomen van f. 90.000 per jaar. Een enigermate vergelijkbare vermeerdering zou in het laatste geval bijv. f. 1.000 kunnen zijn. Verhoudingen dus, en geen verschillen. Dit komt ook enigszins tot uitdrukking in het feit dat frequentieverdelingen in het geldverkeer nogal eens bij benadering logaritmisch normaal zijn.

Bij tijd heeft zulk een beschouwing geen zin. Na verloop van één uur kan een marginaal kwartier evenveel of zelfs meer betekenen dan na twee uur, bijv. bij een mooi concert of iets dergelijks. Bij een vervelende lezing is dit kwartier na twee uur nog veel erger dan na één uur. De frequentieverdeling van de lengten van lokale telefoongesprekken is voorts ook niet lognormaal doch negatief exponentieel.

Tijd en snelheid

In het spraakgebruik wordt het begrip tijd wel eens vreemd gehanteerd. „De tijd gaat snel” is een suggestieve en gevoelsmatig heel aanvaardbare uitdrukking, maar het is in feite onzin. Snelheid is immers een breuk met in de teller een of andere grootheid, uitgedrukt in een bepaalde maat, en in de noemer de tijd, ook uitgedrukt in een eenheid. De tijd zelf kan dus nooit snel gaan. De economen zondigen ook wel eens, door te spreken van omloopsnelheid (bijv. in de geldtheorie) in plaats van omloopfrequentie.

„De tijd gaat snel”, en voor de ouder wordende mens steeds sneller. Voor dit laatste verschijnsel bestaan, voor zover ik weet, drie verklaringen. In de eerste plaats meet men onbewust zijn leven af in relatie tot de tijd die men menselijkerwijze nog te leven heeft. Iemand van 25 jaar zal de afgelopen 5 jaar projecteren tegen de 50 jaar die hij gemiddeld verwachten kan. Dat is 1 op 10, en de afgelopen periode lijkt lang. Maar als men 60 is, dan relateert men de afgelopen 5 jaar aan de nog te verwachten 15 jaar, zodat de verhouding 1 op 3 is. Dat lijkt dan wel kort. En zo ziet men het leven steeds sneller verlopen.

Een tweede verklaring schijnt deze, dat de fysiologische processen in ons lichaam bij het ouder worden trager verlopen. Hetgeen buiten aan ons voorbijgaat wordt als het ware met een steeds langere tijdmaatstok gemeten en lijkt daardoor sneller te gaan. Een verklaring die mij wel aanspreekt, al weet ik niet hoe dit proces nu precies in elkaar zit.

En tenslotte een psychologische oorzaak: in de jonge jaren is het verlangen naar tal van dingen en gebeurtenissen zo intens en het wachten valt dan vaak zo lang. Wie herinnert zich niet hoe eeuwig lang het duurde aler de sinterklaasavond aanbrak, of de ochtend van

de verjaardag; en hoe oneindig lang was het wachten op de brief van het liefste meisje. Nu, op latere leeftijd, zijn al deze dingen wat minder tijdgebonden.

Naar aanleiding van de tweede hierboven genoemde oorzaak zij nog opgemerkt dat Alvin Toffler in zijn boek *Future Shock* uitvoerig ingaat op de invloed die de toeneming van het aantal per tijdeenheid waargenomen gebeurtenissen heeft op ons welzijn. Dit aantal stijgt als gevolg van meer communicatie, informatie en allerlei versnellingen zo sterk, dat volgens Toffler het lichamelijk en geestelijk welzijn van de mens er nadelen van zal gaan ondervinden omdat deze stroom niet goed meer is te verwerken. Mogelijk zijn er reeds symptomen van. En voorts heeft niemand minder dan Morgenstern onlangs verklaard dat de problemen waarvoor de mens en maatschappij gesteld worden, naar hoeveelheid en zwaarte sneller toenemen dan adequate oplossingen: een discrepantie die voor een lange toekomst een aanzienlijke achteruitgang in welvaart en welzijn met zich zal brengen.

Wachten

Het is op het eerste gezicht curieus dat in deze tijd van technologische ontwikkelingen, waarbij ook snelheid hoogtij viert, sommige dingen langzamer gaan dan in vroeger jaren. Zo duurt het bijv. langer eer ik mijn giro-overschrijving afgeboekt zie en eer een storting bij de bank op mijn dagafrekening is bijgeschreven; levering van effecten duurt thans vele weken, tegen vroeger dagen. Het is allemaal natuurlijk niet van belang en het zijn ook geen tekortkomingen; veeleer zie ik dit als een zaak van efficiency omdat snellere afdoening toch veel op over-service zou lijken. Wat dit laatste betreft: in deze tijd van achteruitgaand dienstbetoon zou het best eens interessant kunnen zijn om een studie te maken van het verschijnsel over-service.

In bovenstaande voorbeelden is het langer wachten niet van wezenlijke betekenis, omdat er geen ongewenste tijdsbesteding uit voortvloeit. Eigenlijk is wachten ook niet helemaal het juiste woord, omdat dit toch doorgaans iets onaangenaams impliceert. Bij verkeersvertraging is het daarom wél op zijn plaats. De steeds langer durende rit van huis naar werk v.v. is er een voorbeeld van.

Men hoort wel als vuistregel dat een werkprogramma met taken van verschillende tijdsduur ter bekorting van wachttijden zo zou moeten worden ingericht dat — althans indien de prioriteiten zulks toelaten — die taken welke het minste tijd vergen zoveel mogelijk voorrang krijgen. Ter illustratie: wanneer twee na elkaar uit te voeren taken A en B resp. 1 en 3 uur vergen, is de totale wachttijd bij volgorde AB gelijk aan $1 + 4 = 5$ uur. Bij volgorde BA vindt men $3 + 4 = 7$ uur. Misschien kan deze regel als aanwensel wel nuttig zijn.

Wachten is in het persoonlijke en maatschappelijke leven een belangrijk inconvenient, veelal een bron van inefficiency en irritatie. Daarom wordt er ook een en ander aan gedaan: al sinds tientallen jaren schenken statistici en besliskundigen veel aandacht aan wachttijdproblemen en wachttijdtheorie, in het bijzonder met betrekking tot industriële processen, loketbediening en queuevorming. Misschien zou „wachten” het onderwerp van een boeiend proefschrift kunnen zijn, mits multidisciplinair aangepakt, wat de zaak natuurlijk niet eenvoudig maakt.

Tijdsbesteding

Op korte termijn gezien, wordt de tijd die wij ontvangen bijzonder gelijkmatig gedistribueerd: ieder mens krijgt per etmaal zijn 24 uren toegemeten. Op langere termijn gelden andere wetten.

In de besteding van die toegemeten tijd zijn wij lang niet autonoom, want hoe vaak zijn er niet gedwongen beslissingen en externe factoren zoals ziekte die een zeker beslag op onze tijd leggen. Heel sterk treffen mij altijd de tegenstellingen in tijdsbesteding gedurende de avonduren. Daar zijn dan de mensen — en heus niet alleen de grote managers — die naar huis gaan met een tas vol werk, gebukt onder de last van de dagelijkse tijdnood. Daar zijn de — meestal op de maatschappelijke ladder nog niet zo hoog gestegen — jongelui, die bij thuiskomst de studieboeken en cursusstencils klaarleggen voor de avond, niet zelden tot in de kleine uurtjes. Er wordt wat gestudeerd 's avonds! En menige huisvrouw wacht ook dan nog een stuk van haar taak. Maar anderzijds ziet men — wandelend langs onze huizen met de open gordijnen — hoe de hele familie breedit aan het blauwe venster zit gekluisterd, urenlang.

Dat zijn dan de uitersten: zij die zich door overwerk bijkans overwerken, en zij voor wie men zich thans zorg gaat maken hoe ze hun toenemende vrije tijd toch wel moeten gaan besteden. Een wetenschappelijk medewerker van Univac stelde onlangs dat de westerse mens, levend in het post-industriële tijdperk (1990 en later) bij een gemiddelde levensduur van 90 jaar bijna de helft daarvan letterlijk op een luie stoel zal moeten doorbrengen. Dit zal wel wat gechargeerd zijn, maar het is een angstig toekomstbeeld.

Een beoordeling, laat staan een veroordeling, van andermans tijdsbesteding is in het algemeen niet gepast, en trouwens ook nauwelijks goed mogelijk. Men kan medelijden hebben, men kan benijden, men kan zich eraan spiegelen en er wat van leren, men kan zich ook zeer verbazen. Dat is altijd toegestaan. Grote verbazing overvalt mij steeds weer, wanneer in de persmedia andermaal gerept wordt van talloze activiteiten van studenten en andere jongelui (maar dat zijn tegenwoordig ook studenten) ten faveure van „democratie”, „protest”, „alternativisme” en dergelijke. Daar moeten toch wel onvoorstelbare hoeveelheden tijd mee gemoeid zijn, al die commissies, raden, overkoepelende organen, bestu-

ren, werkgroepen, actiecomités en wat dies meer zij. Als buitenstaander is deze massale tijdsbesteding — om geen ander woord te gebruiken — niet te begrijpen. Het antwoord zal zijn dat ik dan zelf van de situatie niets begrijp. Dat kan wel waar zijn, maar het lijkt me interessant indien deskundigen eens nagingen wat het rendement — in welke zin dan ook — van deze gigantische tijdsbesteding eigenlijk is en in welke mate er sprake is van morsen met tijd en van escapisme ten aanzien van gewoon doorwerken.

Tijdvervuiling

Overal en te allen tijde treedt tijdvervuiling op en ik doe er natuurlijk zelf ook aan mee. Soms is het heel goed om wat los met tijd om te springen, maar in het algemeen zou iets meer tijdhygiëne toch wel erg nuttig kunnen zijn. Dat gebeurt ook nu al wel, maar het zou wat geïntensiveerd kunnen worden. Uiteraard met mate, want een fervente tijdhygiënist moet wel een vreselijke man zijn.

Naast de hier bedoelde actieve tijdvervuiling waar wij ons in zekere mate aan schuldig maken, bestaat er ook passieve tijdvervuiling. Deze vindt plaats wanneer iemand door andermans schuld zijn tijd vervuult. Voorbeelden: een lezing door iemand die zijn stof niet voldoende beheerst of slecht spreekt; een voorzitter die een vergadering eindeloos lang laat uitlopen; slechte organisatie bij plaatsbespreking; wachten op openbaar vervoer. In zekere mate ook bij reclame en nieuws in persmedia (teveel details, die toch maar het ene oor in en het andere uitgaan). Over-informatie is ook een typisch voorbeeld van tijdvervuiling die anderen wordt aangedaan. Een studie over de economische, sociale en psychologische betekenis van de toenemende over-informatie in onze maatschappij zou mede daarom interessant kunnen zijn.

Tot slot: degene die dit opstel, na de eerste twee alinea's gelezen te hebben, gauw terzijde schuift, doet mogelijk aan actieve tijdhygiëne. Voor anderen, die het wel uitlazen maar niet genoeg nieuws vonden, ben ik een tijdvervuiler. Excuses dan!

J. H. C. Lisman

Mededelingen

PAO MODERNE BEDRIJFSECONOMIE Utrecht, zaterdag 13 mei a.s.

Voor docenten handelswetenschappen en economische wetenschappen organiseert het comité PAO Economie uitgaande van de universiteiten en hogescholen een landelijke bijeenkomst op zaterdag 13 mei a.s. van 13 tot 16 uur in het universiteitsgebouw Achter De Dom 22 te Utrecht.

Prof. Van der Zijpp, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, die tot voor kort diverse functies bekleedde in de industrie, zal op deze studiebijeenkomst een beknopt overzicht geven van de moderne bedrijfs-

conomie zoals deze thans tot uitdrukking komt in de internationale praktijk en literatuur.

In de tweede plaats wordt de betekenis van de moderne bedrijfseconomie voor de besluitvorming in de onderneming aangegeven. Daarbij wordt een concrete bedrijfssituatie (case) aan de orde gesteld, waarin een aantal commerciële beslissingen nopens assortiment, verkoopprijzen e.d. moet worden genomen.

Reiskosten worden vergoed volgens het tarief van tweede klas openbaar vervoer. Aanmelding per briefkaart bij de secretaris, W. G. Jansen, P. de Hoochstraat 36", Amsterdam.

De keuze van uw computersysteem is veel te belangrijk om deze advertentie niet te lezen

- 1
- X 2 SIEMENS COMPUTERS
- 3
- 4
- 5

Als uw huidige computersysteem aan vervanging toe is, wilt u naar alle waarschijnlijkheid veelzijdig geïnformeerd zijn. Want het kiezen van een andere computer is een zaak van grote importantie. Een zaak met verstrekkende gevolgen. Dat weet u zelf beter dan wie ook. Vanwaar dan deze advertentie? Omdat we willen voorkomen dat u Siemens Computers onverhoopt buiten uw beschouwingen houdt. Uw beschouwingen die de keuze van een computersysteem uiteindelijk mede bepalen. Er bestaan tenslotte grotere computerconcerns. Toch zijn wij in Europa leverancier van 1600 installaties. De meeste ter vervanging van een ander merk. Het geavanceerde computerconcept was in al die 1600 gevallen geen pasklare oplossing voor een automatiseringsprobleem. Maar steeds het juiste antwoord voor die speciale situatie. We zullen u meer vertellen.

Over Hardware. 1. Siemens bracht als eerste de volledig getransistoriseerde computer op de markt. 2. Siemens Computers staan niet alleen op de Olympische Spelen in München. Ook bij gerenommeerde Nederlandse ondernemingen en overheidsinstanties. Ze worden niet alleen gebruikt bij waterwinningsprojecten. Maar vooral ook voor administratieve doeleinden. Voor crediteuren- en debiteurenadministratie. Kortom voor alle mogelijke administratieve toepassingen, groot of klein.

Over Software. Ons geavanceerde computerconcept steunt op diepgaande toepassingskennis. Onze software neemt weinig van het kernegeheugen in beslag en functioneert bovendien optimaal. Verder zijn in onze software de korte generatietijden en lage systeem-overhead opvallend. Aan research geven we iedere werkdag drie miljoen uit. U ziet, we zijn niet te beroerd om ons in uw automatiseringsprobleem te verdiepen.

Over Compatibiliteit. Siemens biedt compatibiliteit in produkt en in organisatie. Dat kan door de opzet van het systeem. Want wat programmeertalen, informatiedrager, systeemontwerp en apparatuur betreft, is het systeem volledig compatibel met dat van de grootste leverancier.

Over Service. Vertrouwen winnen en behouden is het principe van het hele Siemens concern. Daarom besteedt Siemens zoveel aandacht aan haar service-organisatie. Aan de overdracht van toepassingskennis. Aan opleiding van personeel. Aan hulp bij het programmeren. En niet in de laatste plaats aan een doeltreffende assistentie in moeilijke situaties. U zult wel willen aannemen dat vanuit deze gedachte onze technische dienst uitstekend functioneert. Dat wij garanties als een minimum verplichting beschouwen. En dat Siemens graag zorgt voor een gedegen opleiding van uw personeel. Dat is geëngageerde ondersteuning van uw computerproject.

Moge dit voorlopig voldoende zijn om Siemens Computers in uw beschouwingen te betrekken. Maak eens een afspraak met onze specialisten. Zij kunnen u dan ook, om het beeld compleet te maken, de gunstige prijs-prestatieverhouding van ons systeem aantonen. Met keiharde cijfers.

Siemens Nederland N.V.
Afdeling Computers, Postbus 5080, Den Haag.

Siemens computers **Europees antwoord** **op de vraag naar** **integrale automatisering**

De student bedrijfseconomie en zijn studie

De gevoeligheid voor andere wetenschappen dan de eigen wetenschap

DRS. J. HEIJNSDIJK*

De kosten die het onderwijs met zich brengt nemen voortdurend toe; de post onderwijs is al jarenlang de belangrijkste van elke rijksbegroting. Op zichzelf is het een goed ding dat Nederland zoveel in zijn toekomst wenst te investeren, hoewel er steeds meer stemmen opgaan die zich afvragen of de te brengen offers nog langer haalbaar zijn. In een tiental jaren is het aandeel van de post onderwijs in de rijksbegroting meer dan verdubbeld.

Discussies over deze zaak worden in vele vormen en op vele plaatsen gevoerd. Centraal staan daarbij steeds de kwantiteiten: aantal leerlingen per klas, numerus clausus, uitgaven voor onderwijs, studieduurverkortung, bedrag der studiebeurzen, aantal jaren leerplicht enz. enz. Aan het aspect kwaliteit wordt in zeer beperkte mate aandacht geschonken, behalve voor zover het een gevolg is van toe- of afnemende kwantiteit. Zo wordt bijvoorbeeld vaak gesteld dat een verkleining van de klassengroote de kwaliteit van het onderwijs zal doen toenemen; onder kwaliteit wordt dan verstaan meer aandacht voor de individuele gevallen. Conclusies met betrekking tot de kwaliteit van het onderwijs kunnen eerst dan worden getrokken wanneer onderzoek in deze sfeer heeft plaatsgevonden gerelateerd aan de kwaliteiten die in de praktijk worden gevraagd.

De onderzoekingen naar de kwaliteit van het onderwijs zijn nog in een pril stadium; in het hoger onderwijs bijvoorbeeld is men nog niet veel verder dan enkele sporadische onderzoekingen naar de plaats waar de afgestudeerden terechtkomen. Van een doorwerking van de resultaten in de onderwijsprogramma's is nog niet of nauwelijks sprake.

Het kwaliteitsaspect van het onderwijs is niet eenvoudig te formuleren; het is een spectrum met als voornaamste onderdelen kennis, vaardigheden en visie welke worden bijgebracht. Het is onbegonnen werk al deze onderdelen tegelijk te onderzoeken, omdat elk van de onderdelen moet worden vertaald in een aantal aspecten, welke op hun beurt kunnen worden geoperationaliseerd met behulp van uitspraken en vraagstellingen. Een van deze aspecten is onderwerp van dit artikel, namelijk *de mate waarin de studenten in een bepaalde wetenschap open staan voor ideeën uit andere wetenschappen.*

Probleemstelling en onderzoek

Na de school of de universiteit wacht de praktijk, een praktijk die aanmerkelijk complexer is dan aanvankelijk werd verwacht. Als gevolg van deze toenemende complexiteit wordt het steeds meer noodzakelijk dat voor

de oplossing van problemen specialisten van verschillende pluimage worden ingeschakeld. De tijd dat één man alle benodigde kennis bezat en met behulp van zijn intuïtie de beslissingen kon nemen is voorbij; teamwork heeft de toekomst. Onder invloed van deze ontwikkeling is een extra aspect toegevoegd aan de vaardigheden die het onderwijs moet bieden en waardoor de kwaliteit ervan mede wordt bepaald. Dat is de vaardigheid van de afgestudeerde om met collega's uit andere vakterreinen te communiceren en zich er zonodig door te laten beïnvloeden. Gezien de ontwikkelingen in de laatste decennia is het te verwachten dat deze vaardigheid een steeds grotere rol zal gaan spelen. Het zich terugtrekken op het eigen vakterrein om daarin eer te behalen lijkt verleden tijd voor ieder die in de praktijk (belangrijke) beslissingen moet nemen¹⁾.

Om deze problematiek in de sfeer van het onderwijs te onderzoeken, dienen hypothesen te worden opgesteld in een zodanige vorm dat toetsing aan een stuk realiteit mogelijk is. In het korte bestek van dit artikel wordt nader ingegaan op:

1. als gevolg van zijn studie wordt het de student steeds moeilijker gemaakt met collega's uit andere wetenschappen te communiceren;
2. de student staat open voor een ruimere visie en laat zich op dit punt (wanneer het in de onderwijsfase geboden wordt) beïnvloeden.

Deze (en andere) hypothesen werden getest door het opstellen van vragenlijsten waarop kon worden gescoord op uitspraken betreffende:

- a. de wijze waarop men het onderwijs ingebed acht in het maatschappelijke bestel;
- b. de wijze waarop men de eigen wetenschap ervaart;
- c. de relaties tot andere wetenschappen;
- d. ideeën betreffende structuur en inhoud van de opleiding.

De aldus samengestelde enquête werd uitgetest op studenten en afgestudeerden in drie verschillende wetenschappen. Daarna werd de gewijzigde enquête toegestuurd aan 120 at random gekozen doctoraal studen-

* De auteur is wetenschappelijk medewerker aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam.

¹⁾ Drs. J. Heijnsdijk, *Interne organisatie — een interdiscipline?*, *Bedrijfskunde*, februari, maart en april 1971.

ten in de bedrijfseconomie aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam; 65 (54%) formulieren werden ingevuld terugontvangen. Daarnaast werd dezelfde enquête gehouden onder de doctoraal studenten bedrijfseconomie die gedurende het collegejaar 1970-1971 deelnamen aan het werkcollege Interne Organisatie. In dit werkcollege stond gedurende genoemd collegejaar de interdisciplinaire benadering en de aandacht voor andere wetenschappen centraal. Van de 70 deelnemers werden 52 (73%) ingevulde formulieren ontvangen.

Wanneer significante verschillen naar voren zouden komen tussen deze twee onderzochte groepen, zou dit een begin van ondersteuning van de eerder genoemde hypothesen kunnen betekenen.

Algemene resultaten van het onderzoek

Uit het onderzoek is een aantal gegevens naar voren gekomen op het terrein van de gevoeligheid voor de beïnvloeding vanuit andere wetenschappen dan de eigen wetenschap enerzijds en op het terrein van de in de voorgaande paragraaf onder a t/m d genoemde onderzoekgebieden anderzijds. De resultaten betreffende dit laatste worden hieronder eerst weergegeven; de weergave van de „intergevoeligheid” is van meer hypothetische aard en is onderwerp van de volgende paragraaf.

Met betrekking tot *de inbedding in het maatschappelijke bestel* werd in de enquête een aantal uitspraken weergegeven waar men het al dan niet en in een bepaalde mate mee eens kon zijn. In het algemeen vindt de doctoraal student bedrijfseconomie, dat de wetenschap zich kritisch dient op te stellen ten aanzien van maatschappelijke gewoonten en gebruiken (88%); men is echter van mening dat daarbij politiek engagement moet worden voorkomen (75%) en dat veel contacten met praktijkmensen gewenst zijn (96%). Ondanks het feit dat politiek engagement ongewenst wordt geacht, blijkt van de opleiding een unificerende werking uit te gaan, want de stelling: „meer dan 30% van de afgestudeerden en studenten in uw wetenschap stemmen op dezelfde politieke partij” werd door 76% van de ondervraagden onderschreven. Over het doel van de wetenschap was men het eens, namelijk het bevorderen van het menselijke welzijn (95%) door het leveren van een bijdrage aan het functioneren van de maatschappij (76%).

De waardering van de eigen wetenschap bleek uit het feit dat men vond dat alle zich in de praktijk voordoende problemen een bijdrage vanuit de economie vereisen (77%); in veel gevallen zal de stem van de economie zelfs doorslaggevend moeten zijn (63%). Toch wordt hierbij wel enige relativiteit betracht. Zo is men van mening dat een maatschappij geordend naar de principes van de economie niet de ideale is (78%) en slechts 44% van de ondervraagden is van mening dat er op dit moment onvoldoende naar „de stem van de economie” wordt geluisterd.

Wat *de relaties tot andere wetenschappen* betreft vindt een aanmerkelijk aantal studenten (57%) dat de eigen wetenschap de realiteit beter benadert dan de meeste andere. Een eveneens grote groep is van mening dat de economie een breder terrein bestrijkt dan de meeste andere wetenschappen (66%) en dat in alle andere wetenschappen aandacht voor de elementaire beginselen van de economie gewenst is (97%).

De structuur en de inhoud van de opleiding werd

sterk bekritiseerd. De doctoraal student bedrijfseconomie geeft de voorkeur aan een weinig stringente programmering van de opleiding (88%), waarbij in plaats van kennis vergaren het aanleren van denkmethodieken centraal moet staan (83%) en waarin vanuit verscheidene wetenschappen kennis moet worden verwerkt (90%). Aandacht voor de fundamentele van het weten moet sterk worden uitgebreid (72%) zonder dat de student bepaalde meningen worden opgedrongen, hetgeen op dit moment maar al te vaak gebeurt (90%). De indruk die de student heeft van de eigen wetenschap na 4 à 6 jaar opleiding is niet al te best; 46% van de ondervraagden is van mening dat de wetenschap achterloopt bij wat er in de praktijk gebeurt.

In de conclusies die kunnen worden getrokken uit de hierboven weergegeven resultaten manifesteert zich een scherpe tegenstelling. Enerzijds acht de student inzicht in fundamentele zaken van hoger belang dan het vermeerderen van vakkennis en vindt hij dat inbreng vanuit verscheidene wetenschappen een vereiste is, doch anderzijds bezit hij slechts een geringe mate van relativiteit in zijn denken met betrekking tot de eigen wetenschap. Hij acht de eigen wetenschap meer omvattend, meer realistisch en meer geëngageerd dan de andere wetenschappen.

Hieruit kan de conclusie worden getrokken dat de latere afgestudeerde weliswaar contacten met andere wetenschappen gewenst acht, maar vooral om daarin een overheersende rol te kunnen spelen (uit de testonderzoeken is gebleken dat niet alleen economen deze neiging hebben!). Wanneer ervan wordt uitgegaan dat er een steeds toenemende onderlinge afhankelijkheid en beïnvloeding zal moeten optreden ten einde de complexe werkelijkheid te kunnen beheersen, dan is deze mentaliteit uit den boze.

Kan er iets worden gedaan in de onderwijsfase om deze tegenstelling op te heffen? De volgende paragraaf illustreert de mogelijkheid om deze vraag positief te beantwoorden.

De intergevoeligheid van de student

Met de constatering dat er een begin van vermoeden is dat de student het belang van de eigen wetenschap sterk overschat (zie hypothese 1) zijn we er niet. Van essentieel belang is of de student gevoelig is voor impulsen die erop zijn gericht enige relativiteit in zijn denken dienaangaande bij te brengen (hypothese 2). Het al dan niet waar zijn van deze hypothese is namelijk bepalend voor de wijze waarop de problematiek kan worden opgelost. Hiervoor is het noodzakelijk dat een instrument wordt ontwikkeld dat de gevoeligheid van de afgestudeerde en de student voor externe impulsen meet, waarna dit instrument moet worden toegepast op beoefenaars van de diverse wetenschappen.

In het hiernavolgende worden de resultaten van een groep studenten in de bedrijfseconomie vergeleken met een onderdeel van deze groep dat een jaar lang wekelijks werd geconfronteerd met andersoortige wetenschappelijke bijdragen in het werkcollege Interne Organisatie.

Het instrument dat ontwikkeld is, bestaat uit een aantal uitspraken waarop door de student is gescoord. Aldus gaf hij een indruk van zijn intergevoeligheid. Intergevoeligheid is *de mate waarin iemand gevoelig is voor impulsen uit andere wetenschappen, d.w.z. in staat*

Intergevoeligheid van twee groepen studenten

Vraag	+	Groep 1 INTERGEOVOELIGHEID				-/- +		Groep 2 INTERGEOVOELIGHEID				-/-
I	58	15	5	15	5	2	64	12	16	4	2	2
II	15	12	10	28	35	0	8	22	22	40	6	2
III	21	5	5	7	32	30	19	17	12	10	23	19
IV	76	12	2	5	5	0	82	18	0	0	0	0
V	36	43	11	2	2	6	50	50	0	0	0	0
Totaal:	206	87	33	57	79	38	223	119	50	54	31	23
Totaal in %:	41,2	17,4	6,6	11,4	15,8	7,6	44,6	23,8	10,0	10,8	6,2	4,6
Gewichten:	3	2	1	1	2	3	3	2	1	1	2	3
Totaal gewogen:	123,6	34,8	6,6	11,4	31,6	22,8	133,8	47,6	10,0	10,8	12,4	13,8
Som + en —:		165,0			65,8			191,4			37,0	
Intergevoeligheid:						99,2			154,4			
Werkelijke intergevoeligheid, na verwerking van alle resultaten:						97,2			118,3			

is tot interdisciplinaire contacten²⁾. In het onderhavige onderzoek werd de intergevoeligheid gemeten met behulp van een tiental uitspraken, die konden worden gewaardeerd door middel van het scoren op een 6-puntschaal, variërend van „volledig mee eens” tot „volledig mee oneens”.

Enkele van deze uitspraken zijn:

- I. een maatschappij geordend naar de principes van uw wetenschap is de ideale;
- II. in de meeste zich in de praktijk voordoende problemen zal uw wetenschap een doorslaggevende stem moeten hebben;
- III. alle wetenschappen zijn even belangrijk bij het nemen van beslissingen;
- IV. u voelt geen enkele behoefte om kennis te nemen van andere wetenschappen dan de eigen wetenschap;
- V. in één opleiding moet vanuit verscheidene wetenschappen kennis worden ingebracht.

Als illustratie van de methode om te komen tot een maat voor de intergevoeligheid zullen de resultaten worden weergegeven voor de doctoraal studenten bedrijfseconomie (groep 1) en het onderdeel daarvan met de genoemde speciale „input” (groep 2). Het zal duidelijk zijn dat om intergevoeligheid te tonen, de uitspraken I, II en IV met „oneens” en de uitspraken III en V met „eens” moeten worden gemerkt. De aldus verkregen resultaten zijn weergegeven in de tabel (per vraag in procenten).

Uit de tabel blijkt dat telkens, wanneer op de vragen I, II en IV „volledig mee oneens” en op de vragen III en V „volledig mee eens” werd gescoord, dit gewaardeerd is met 3 + punten. In het tegenovergestelde geval met 3 -/- punten. „Tamelijk mee eens of oneens” werd gewaardeerd met 2 punten en „nauwelijks mee eens of oneens” met 1 punt. De positieve score verminderd met de negatieve geeft dan in één getal de intergevoeligheid.

Na verwerking van de resultaten blijkt de intergevoeligheid van de studenten dank zij het bijwonen van het genoemde werkcollege te zijn toegenomen van 97,2 tot 118,3 en de standaarddeviatie is afgenomen van 63 tot 51, hetgeen erop duidt dat ook de onderlinge verschillen zijn afgenomen. Toepassing van significantietoetsen (t-toets, $p < 5\%$) leerde dat bij 6 van de 10 uitspraken de verschillen significant waren. Gezien de beperktheid van het onderzoek kunnen bovenstaande uitkomsten worden beschouwd als een indicatie tot on-

dersteuning van hypothese 2, te weten de student staat open voor een ruimere visie, maar het onderwijs biedt die niet. Toetsing op grotere schaal zal nodig zijn om de hypothese definitief te accepteren of te verwerpen.

De intergevoeligheidsscores kunnen variëren van -/- 300 tot + 300. Uit de onderzoeken welke tot nu toe zijn verricht onder studenten en afgestudeerden, is het vooralsnog moeilijk aan te geven hoe de diverse kwantitatieve uitkomsten kwalitatief kunnen worden geïnterpreteerd. Als indicatie kan worden gesteld dat scores van boven de 150 getuigen van grote intergevoeligheid (interrijpheid), terwijl scores beneden de 75 een teken zijn van interonvervoeligheid. Alle scores tussen 75 en 150 betekenen in meerdere of mindere mate het begin van interrijpheid. In dit moeilijk onder te verdelen gebied is de testgroep 20 punten in haar voordeel verschoven, in vergelijking met de uitgangstoestand (groep 1). Verdere studies (ook longitudinaal gerichte) zullen nodig zijn om meer zekerheid in de conclusies te krijgen.

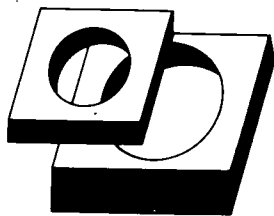
Conclusies

In het begin van dit artikel is gesteld dat meer onderzoek naar de kwalitatieve aspecten van het onderwijs moet worden verricht. Aan de kwaliteit zijn vele aspecten verbonden; één daarvan is de intergevoeligheid. Hoewel dit soort onderzoek nog in de kinderschoenen staat, komt het — mede gezien het onderwerp — gewenst voor in een vroeg stadium gelegenheid te bieden voor kritiek.

Voor definitieve conclusies is er onvoldoende representativiteit in de onderzochte populaties. Desondanks kan op enkele tendenties worden gewezen.

1. De student heeft veel belangstelling voor het aanleren van analytisch vermogen, gericht op het oplossen van praktische problemen, waarbij de grenzen van de diverse wetenschappen mogen worden overschreden. Hij overschat echter het belang van de eigen wetenschap.
2. Het onderwijs tracht de student in het nauwe keurslijf van de geplande opleiding te persen; integratie is een onbekende term.
3. De praktijk vraagt steeds meer intergevoelige mensen, die in staat zijn samen met andersoortige wetenschappers problemen aan te vatten.

²⁾ Drs. J. Heijnsdijk, *De interdisciplinaire benadering*, UPR, Rotterdam, 1970.

In de doolhof

DRS. R. M. DE HAAN

De extrapolatie van de begroting 1972 naar de eerstvolgende drie jaren is het kabinet-Biesheuvel zo tegengevallen, dat men ijlings het nog prille begrip „ongewijzigd beleid” afdankte. *Ramingen van rijksuitgaven en niet-belastingontvangsten voor 1973, 1974 en 1975 op basis van extrapolatie begroting 1972*, zoals de nota-ongewijzigd beleid nu heet, vindt de regering een betere naam, die minder snel het misverstand wekt dat er het *voorgenomen beleid* in is neergelegd. Deze naïeve redenering volgens welke nu ook het technische karakter van de „exercitie” beter zou uitkomen — wat dan weer contrasteert met de trots van Minister Nelissen dat de nota dit jaar een kabinetsstuk is geworden — heeft de verdienste dat onze aandacht wordt gevestigd op het nog niet beschikbaar zijn van werkelijke meerjarenramingen, waarin het beleid van de regering wél kan worden teruggevonden. Er zijn plannen om die aan de Miljoenennota 1973 toe te voegen, wat een belangrijke stap vooruit zou zijn ten opzichte van de gang van zaken in de vorige kabinetsperiode¹⁾ toen men pas na ruim twee jaar regeren deze tweede fase van de meerjaren-programmering heeft kunnen voltooien.

Er komt de laatste tijd veel studiemateriaal over de budgetproblemen beschikbaar. Terwijl men het vroeger zo ongeveer met de Miljoenennota moest doen, is nog niet lang geleden de gewoonte ingevoerd om in het late voorjaar over de uitvoering van de lopende begroting te rapporteren. De uitvoerige beschouwingen welke de commissie voor de rijksuitgaven van de Tweede Kamer aan deze stukken heeft gewijd, zijn in deze rubriek al eens aan de orde gesteld²⁾. Sinds kort worden nu ook stukken openbaar gemaakt waaruit budgetontwikkelingen

op middellange termijn blijken, zoals de hieronder te bespreken „Ramingen”. Tegelijkertijd kwam het rapport van de studiegroep uit, die enige aspecten van het trendmatig begrotingsbeleid heeft onderzocht³⁾.

Het is deze commissie gebleken dat de trendmatige reële groeivoet van het nationale inkomen in de periode 1972-1975 op 3,8 à 4,2% per jaar kan worden gesteld en dat de zgn. progressiefactor kan worden geschat op 1,12 à 1,16% per jaar. Dit zou tot een reële ruimte van 4,26 à 4,87% per jaar leiden in plaats van de 6% waarop men tot nu toe meende te mogen rekenen. Tot overmaat van ramp is echter aangevoeld dat als de loonstijgingen hoger uitvallen dan de „wijze mannen” hebben aanbevolen (12-10-8-8% per jaar) deze ruimte gaat krimpen en dat bovendien het onder die veronderstelling toch al aanwezige tekort op de nominale ruimte (bestemd voor de financiering van algemene salarismaatregelen en de inflatiecorrectie van de inkomstenbelasting) flink toeneemt. De werkgroep deelt verder mee, het onderzoek naar de meest wenselijke omvang van het structurele begrotingstekort nog niet te hebben voltooid. Dat een toename van dat tekort verantwoord zou zijn, wordt evenwel onwaarschijnlijk geacht.

Er wordt in dit rapport en ook in de „Ramingen” veel aandacht gegeven aan de invloed van loon- en prijsstijgingen op de begrotingsproblemen van de overheid. Men werkt met een viertal varianten die evenwel alle reeds een zekere matiging inhouden vergeleken met de ontwikkeling van 1971. Opnieuw blijkt hoe onzinnig het is om de overheid af te schilderen als profiteur van de inflatie⁴⁾. De regering zou goed doen door duidelijk van deze opvatting afstand te nemen,

wil zij geen afbreuk doen aan de oproep tot matiging die van de thans verschenen stukken zo duidelijk uitgaat. Een ongewijzigde doorvoering van de inflatiecorrectie die toch al op een te hoge progressiefactor is gebaseerd, lijkt mij daarom niet verstandig.

Er zullen overigens nog heel wat ingrijpender maatregelen nodig zijn om tot een afronding van de begroting 1973 te komen. De „Ramingen” wijzen uit dat als het ongewijzigd beleid zuinig wordt opgevat en bovendien een duidelijke loonmatiging kan worden bereikt, er een tekort op de begrotingsruimte ontstaat van meer dan f. 2 mrd. Dan is er al op gerekend dat gemaakte afspraken over wijzigingen in het fiscale regime (zelfstandigen; voet) in de belasting sfeer zullen worden gecompenseerd. Dat op die manier ook een stuk uitgavengroei moet worden gedekt, lijkt onvermijdelijk als de veronderstellingen waaronder de extrapolatie heeft plaatsgevonden nog eens onder ogen worden gezien.

Men is uitgegaan van de begroting 1972 en heeft deze zo goed mogelijk bijgesteld voor de te verwachten loon- en prijsstijgingen en voor de ontwikkeling in exogene — in de eerste plaats demografische — factoren, die hun invloed vaak uitoefenen via bestaande wetten en regelingen. Met de

¹⁾ R. M. de Haan, *Mistig uitgavenbeleid*, *ESB* van 6 oktober 1971, blz. 885.

²⁾ R. M. de Haan, *Demissionaire budgetbewaking*, *ESB* van 9 februari 1972, blz. 133.

³⁾ *Kwantitatieve uitgangspunten voor het trendmatige begrotingsbeleid in de komende jaren*.

⁴⁾ R. M. de Haan, *Belasting, inflatie en de K.V.P.*, *ESB* van 9 november 1966, blz. 1159.

Tenslotte:

- Hieruit blijkt dat er iets te zeggen valt voor de stelling dat zowel de student als de man in de praktijk de behoefte voelen aan een brede visie, terwijl het onderwijs als intermediair tussen deze twee groepen vernauwend werkt.

Om een betere aansluiting te krijgen, heeft men zich minder te richten tot de studenten dan tot het wetenschappelijke corps van de diverse opleidingsinstellingen. Veel zendings- en missiewerk onder deze laatste groep zal vooraansnog geboden zijn.

J. Heijndijk

afspraken, neergelegd in het regeerakkoord dan wel daarvoor of daarna op kabinetsniveau gemaakt, is alleen rekening gehouden voor zover zij concreet en gekwantificeerd waren. Verder is aangenomen dat eenmalige belangrijke uitgavenprogramma's in een normaal tempo worden voltooid; bij het aflopen van dergelijke projecten, die onder meer bij Verkeer en Waterstaat voorkomen, ontstaat een zekere ruimte die niet wordt gereserveerd voor de financiering van soortgelijke activiteiten waarover nog niet is beslist. In het hoofdstuk Economische Zaken is daarom geen rekening gehouden met „een mogelijk nieuw infrastructuurprogramma 1973/1976”⁵⁾. De cultuurtechnische werken ontsnappen door hun lange tijd van voorbereiding aan de dalende lijn voor dergelijke investeringen: men handhaaft daarvoor het uitvoeringsvolume van 1972⁶⁾.

In bijlage 4 van de „Ramingen” wordt nagegaan waarom de vooruitzichten voor 1973 thans bijna f. 5 mrd. (en dan nog in de 7,5% loonvariant!) ongunstiger zijn geworden dan in maart van het vorig jaar door het Directoraat-Generaal van de Rijksbegroting werd geschat. Ruim f. 3,5 mrd. kan al worden verklaard uit het hogere peil van de begroting 1972, en ruim f. 1 mrd. aan de invloed van inmiddels gemaakte afspraken voor 1973, veranderingen in exogene factoren enz. Verreweg het belangrijkste is de onderschatting van de loonstijgingen geweest. Het verschil belooft ruim f. 2 mrd. Daar kwam bijna f. 0,75 mrd. bij wegens de ingestelde statuswijziging van de PTT. De relevante uitgaven vielen meer dan f. 400 mln. tegen — ondanks de neerwaarts gerichte ombuigingen waarover het nieuwe kabinet zoveel verwijten kreeg — en tenslotte was er de tegenvaller van de uitputting van de overloop ter grootte van f. 350 mln. De afspraak om in 1973 het woningbouwprogramma te vergroten, komt mede als gevolg van de bouwkostenstijgingen op een extra uitgave van f. 235 mln. Als gewoonlijk zorgt ook de PTT weer voor een flinke deuk (f. 150 mln.) en het Europees landbouwbeleid komt naar verwachting f. 140 mln. onvoordeliger uit. De laatstgenoemde drie posten verklaren al bijna de helft van de ongunstiger prognose op het punt van de uitgavengroei van 1972 op 1973. De andere helft heeft ook meer met exogene factoren te maken (leerlingenstijging bijv.) dan met een guller uitgavenbeleid (uitzondering: snellere groei aantal bejaardenhelpsters).

De uitgavenstijgingen van de verschillende programma's mogen niet in alle alternatieven met elkaar worden vergeleken. Loonintensieve departementen als Onderwijs en Defensie komen er namelijk in de hogere loonvarianten geflatteerd uit. Er is met uniforme loon- en prijswijzigingen gerekend ongeacht de samenstelling van het personeel of het goederenpakket per begrotingspost. Het gaat bij de „Ramingen” dus duidelijk om het totale beeld. Dat beeld komt erg duidelijk naar voren uit tabel 6:

Groei rijksuitgaven a), excl. relevante tekorten Gemeentefonds (1972 = 100)

Loonsomstijging per werknemer	1973	1974	1975
7½ %	112	122	132
10 %	114	126	139
12½ %	116	130	146
10-8-8%	114	125	135

a) In 1972 in het 7½ % alternatief f. 38 mrd.

Gezien het minimalistisch uitgangspunt van de ramingen mag veilig worden aangenomen dat de uitgaven in 1975 dichterbij de f. 60 mrd. dan bij de f. 50 mrd. zullen komen te liggen.

Deze rubriek wordt verzorgd door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven.

Een wat dubieus uitgangspunt van de „Ramingen” is, dat de uitkeringen van het Gemeentefonds⁷⁾ geacht worden niet uit te gaan boven de structurele groei der belastingmiddelen (4,3% à 4,9%). De Minister van Financiën laat de gemeenten natuurlijk graag in zijn zorgen delen, maar het zal erg moeilijk worden om een beleid door te zetten dat zich bij de gestelde „werkhypothese” aansluit. Het is niet moeilijk om nog andere mogelijke of waarschijnlijke tegenvallers te ontdekken. Men denke aan het schot dat de Eerste Kamer heeft gelost voor de boeg van Minister De Brauw of aan de moeilijkheden die het zal geven om de tarieven voor allerlei overheidsdiensten inderdaad aan te passen bij de kostenstijgingen, zoals in de bedoeling ligt. Ten overstaan van de pers zinspelde Minister Nelissen trouwens al op ongunstige ontwikkelingen sinds 1 februari 1972 (de peildatum van de ramingen) aan de dag getreden.

Bestudering van de nota kan gemakkelijk leiden tot melancholie. Ook als men net als „de oppositionele drie” bereid is om de hogere inko-

mens in het vrije beroep en in het bedrijfsleven aan te pakken, mede daarvoor op matiging van de vakbonden kan rekenen, niet bang is om van de gehele bevolking offers te vragen en plannen in petto heeft om sommige activiteiten drastisch te herzien (defensie?), blijft het een open vraag of kan worden vermeden dat de overheidsfinanciën zich tot een verstoring factor in onze economie ontwikkelen. Het gebeuren in de sector van de sociale zekerheid moet men daarbij in zijn oordeel betrekken. Het on-

langs bereikte SER-akkoord resulteert in een premiestijging van ruim 3% in de lopende kabinetsperiode. Misschien dat langzamerhand de theorie actueel wordt, volgens welke belasting- en premieverhogingen nauwelijks een ander resultaat afwerpen dan een nieuwe ronde van loon- en prijsstijgingen. Het alternatief, het drastisch gaan kappen in de overheidsuitgaven, zal gemakkelijk tot werkloosheid in bepaalde sectoren kunnen leiden, tenzij men weerstand zou bieden aan de verleiding om het voornamelijk in de investeringssector te zoeken. Een afremming van de volumegroei van het personeel bij het Rijk, de lagere overheid en de gesubsidieerde instellingen (met name het onderwijs) zal misschien nuttiger en noodzakelijk blijken⁸⁾. Men zou bijv. kunnen denken aan een verdere daling van het aantal lesuren bij het voortgezet onderwijs. Reeds dit voorbeeld is waarschijnlijk voldoende illustratie van de moeilijkheden die de regering, ook als zij deze weg kiest, te wachten staan.

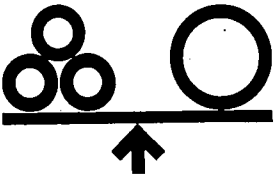
R. M. de Haan

⁵⁾ „Ramingen”, Bijlage 2, blz. 5.

⁶⁾ Idem, blz. 6.

⁷⁾ Afgezien van de uitkering lager onderwijs en het uitkeringsonderdeel sociale zorg.

⁸⁾ De in de „Ramingen” opgenomen tabellen 7 en 8 wijzen uit, dat de overheid bij voortzetting van het beleid op bijna de helft van de toeneming van het arbeidsaanbod beslag zou leggen.

Kredietrestrictie exit?

DRS. A. D. DE JONG*

„De Nederlandsche Bank heeft na overleg met de representatieve organisaties van het bankwezen en met de P.T.T., de werking van de monetaire restrictiemaatregelen tot nader order opgeschort”. Deze zin uit het perscommuniqué van 7 maart jl. betekende, dat de kredietrestrictieregeling, die van kracht was sinds 1 januari 1969, voorlopig buiten werking werd gesteld. In aanvulling hierop wordt in het jongste jaarverslag van De Nederlandsche Bank (DNB) medegedeeld, dat overleg plaatsvindt met bovengenoemde organisaties over een stelsel van indirecte kredietbeheersing.

Nu het twijfelachtig is geworden, of de huidige kredietrestrictieregeling nog zal herleven, kan men dit artikel zien als een terugblik op een monetair instrument, dat gedurende vele jaren een onafschiedelijke metgezel van de banken is geweest. De voorgaande restrictieperioden waren van 7 februari 1956 tot 2 maart 1958, van 1 juni 1961 tot 31 december 1962 en van 1 september 1963 tot 15 maart 1967. De kredietrestrictie was derhalve meer regel dan uitzondering: vanaf 1956 is bijna tweederde van de tijd een kredietrestrictieregeling van kracht geweest.

Het systeem

In feite is er sprake geweest van drie kredietrestricties: voor de korte kredietverlening aan de private sector, voor het lange bedrijf van de banken, en voor de korte kredietverlening aan de lagere overheid. De handelsbanken en de landbouwkredietinstellingen vielen onder alle drie de regelingen. Sinds 1969 golden de restricties voor het lange bedrijf en voor de korte kredietverlening aan de lagere overheid ook voor de spaarbanken, terwijl de norm voor de korte kredietverlening aan de private sector vanaf september 1970 van toepassing was op de uitzettingen van de postgiro.

Bij de korte kredietverlening aan de private sector nam men de stand van de kredietverlening in een voor-

gaande periode als basis en bepaalde dan telkens voor een aantal maanden het percentage waarmee de kredietverlening maximaal mocht stijgen. Zo mocht de korte kredietverlening over geheel 1969 toenemen met 10%, over 1970 met 9,5%, over 1971 met 9% en gedurende de periode januari-februari 1972 met 3%. De basis werd jaarlijks verhoogd met het in het voorafgaande jaar maximaal toegestane stijgingspercentage.

De regeling voor het lange bedrijf van de banken werkt anders. In plaats van een absolute begrenzing door middel van een kredietplafond, zoals bij de korte kredietverlening, gold hier de regel, dat de lange activa niet meer mochten toenemen dan de aanwas van de lange middelen. Zouden de lange activa immers sterker toenemen, dan zou dit een inflatoir effect hebben. In de praktijk blijken de lange activa echter achter te blijven bij de groei van de lange middelen, zodat van het lange bedrijf van de banken een belangrijke deflatoire invloed uitgaat. Voor de korte kredietverlening aan de lagere overheid gold eenzelfde soort plafondregeling als bij de private sector.

Alleen bij de korte kredietverlening aan de private sector was sprake van een sanctie bij overschrijding van de norm. Als de banken bij de kredietverlening aan de private sector als collectiviteit boven de norm kwamen, werden de individuele banken die hun boekje te buiten waren gegaan, door DNB uitgenodigd een bedrag gelijk aan dat van de overschrijding renteloos aan te houden bij DNB (het „strafdeposito”). Deze regeling bevatte een aardig „gokelement”: een individuele bank kon de norm rustig overschrijden, zolang de collectiviteit van de banken daar maar onder bleef. Kwam de collectiviteit echter maar even boven de norm, dan moest de betrokken bank een strafdeposito bij DNB aanhouden, dat hoger kon zijn dan de collectieve overschrijding.

Over toepassing van de kredietrestrictie werd regelmatig overleg gepleegd tussen DNB en de representatieve organisaties van de banken

(o.a. over de maximum stijgingspercentages). De positie van DNB was hierbij bijzonder sterk, omdat DNB bij ontbreken van overeenstemming, met goedkeuring van de Minister van Financiën, algemene voorschriften kon geven van dezelfde strekking, na drie maanden te bekrachtigen bij wet.

De effectiviteit

Om te kunnen beoordelen of de kredietrestrictie effectief is geweest, moet eerst iets worden gezegd over het beleidsdoel van de monetaire politiek. DNB veronderstelt, dat tegenover het nationale inkomen een bepaalde hoeveelheid liquiditeiten (munten, bankbiljetten, rekening-couranttegoeden, deposito's, kortlopende vorderingen op de overheid) technisch vereist is. De feitelijke liquiditeitenmassa is echter groter dan deze minimum hoeveelheid en DNB vreest, dat deze té ruime monetaire jas de bezitters kan verleiden tot inflatoire groei. DNB streeft er nu naar om de liquiditeitsquote (d.i. de liquiditeitenmassa uitgedrukt als percentage van het nationale inkomen) geleidelijk te laten dalen en zo het inflatiegevaar te verminderen.

Uitgaande van de verwachte stijging van het nationale inkomen en van de wenselijk geachte liquiditeitsquote berekende DNB de toegestane aanwas van de binnenlandse liquiditeitenmassa. Nu is de liquiditeitscreatie niet een exclusieve taak van het bankwezen. Ook de overheid en het buitenland (via de betalingsbalans) spelen hierbij een belangrijke rol. De toevloed van liquiditeiten uit het buitenland is echter niet te voorzien en bleef buiten beschouwing. De ruimte voor kredietverlening, die het bankwezen kreeg toebedeeld, was derhalve een sluitpost, uitgaande van

* De auteur is medewerker bij het economisch bureau van de AMRO Bank te Amsterdam.

een verondersteld financieringsgedrag van de overheid.

Deze redenering van DNB, die niet alleen een rol speelt bij de huidige kredietrestrictie, maar ook bij elk ander systeem om de kredietverlening door het bankwezen te beheersen, houdt in dat de last van de inflatiebestrijding voor een groot deel op de banken rust. Voor zover de inflatoire ontwikkeling zou voortkomen uit sterke bestedingsimpulsen, als gevolg van kredietverlening door het bankwezen, zou dit te billijken zijn. Bij een autonome loon- en prijsstijging, waarvan men het bankwezen moeilijk de schuld kan geven, kan men zich echter afvragen of directe loon- en prijsmaatregelen niet effectiever zijn.

Uit het bovenstaande blijkt al, dat een kredietrestrictie, in welke vorm dan ook, maar gedeeltelijk effectief kan zijn, omdat DNB slechts een geringe invloed heeft op de liquiditeitsimport. Vooral de laatste jaren zijn forse bedragen ons land binnengekomen (1969: f. 860 mln., 1970: f. 1.690 mln., 1971: f. 2.600 mln.). Bij het systeem van vaste wisselkoersen kunnen de monetaire autoriteiten hier tegen echter weinig uitrusten.

Een andere — nog niet eerder genoemde — factor, waarop DNB geen invloed heeft, is de activering van de bestaande liquiditeiten, of anders gezegd: de verhoging van de omloopsnelheid van het geld. Een efficiënter gebruik van de aanwezige liquiditeiten heeft namelijk hetzelfde gevolg als een uitbreiding daarvan. Deze liquiditeitsactivering, die mede het gevolg is van het nog te bespreken „near-banking”-verschijnsel, treedt vooral op in het begin van een restrictieperiode en vertraagt daardoor het effect van de monetaire maatregelen¹⁾. Dit verschijnsel zou voor DNB een reden kunnen zijn om de liquiditeitsquote nog verder te verminderen, zodat alle ruimte voor liquiditeitsactivering verdwijnt en de monetaire maatregelen vanaf het begin direct kunnen „pakken”.

De binnenlandse liquiditeitscreatie kan wel worden beïnvloed door DNB, maar de invloed van DNB op de overheid is vrijwel beperkt tot het heffen van een vermanende vinger in het jaarverslag, zodat vooral het bankwezen de weerslag ondervindt van het beleid van DNB. In de reeds aangehaalde studie over de doeltreffendheid van de monetaire politiek in Nederland in de jaren

1954 - 1969 schrijft Dr. M. W. Holtrop: „De liquiditeitscreatie ten behoeve van anderen dan de overheid vertoont onmiskenbaar een ontwikkelingspatroon dat wijst op een anti-cyclische invloed van het restrictieve beleid van De Nederlandsche Bank. Maar het gunstige effect daarvan blijkt telkens te zijn beperkt door een pro-cyclisch financieringsgedrag van de overheid in het bijzonder in de loop van de perioden van restrictie”²⁾.

Waar het effect van de restrictie-maatregelen op het specifiek monetaire beleidsdoel van de binnenlandse liquiditeitscreatie al niet volledig doorwerkt, is het niet verwonderlijk, dat de invloed van het monetaire beleid op meer algemene beleidsdoel-einden (bijv. prijsstabiliteit en betalingsbalanspositie) niet groot blijkt te zijn. Holtrop stelt echter, „dat de rechtvaardiging van de restrictie gevonden dient te worden in de veronderstelling, dat zonder restrictie die beleidsdoel-einden in nog mindere mate zouden zijn verwezenlijkt”³⁾. Deze uitspraak is moeilijk voor bestrijding vatbaar, maar het betekent voor het bankwezen slechts een schrale troost.

Gevolgen voor het bankwezen

De toepassing van de kredietrestrictie had ook gevolgen voor het bankwezen zelf. Over het aanhouden van het renteloze deposito bij DNB is reeds gesproken. Niet altijd kon een bank, die al een „strafdeposito” moest aanhouden, verdere kredietverlening weigeren, terwijl de kosten daarvan vaak niet volledig konden worden doorberekend aan de cliënt.

Een ander aspect van de kredietrestrictie was, dat de verhoudingen tussen de banken onderling bij de korte kredietverlening aan de private sector als het ware werden bevroren, omdat de maximaal toegelaten stijging gebaseerd was op een momentopname uit het verleden. Een bank, die tijdens de restrictie méér middelen wist aan te trekken dan andere banken, werd door deze regeling beperkt in haar kredietverlening aan de private sector⁴⁾. De regeling voor het lange bedrijf kende, zoals wij zagen, deze verstarring niet: wie meer aantrok, mocht ook meer uitleenen. Dit heeft geleid tot een nog sterkere concurrentie tussen de banken bij het aantrekken van lange middelen, vooral spaargelden.

Tenslotte deed zich de laatste jaren in toenemende mate het verschijnsel van de „near-banking” voor, waarbij kredietverlening tussen niet onder de restrictie vallende financiële instellingen en bedrijven plaatsvond buiten het bankwezen om. Nu men deze weg eenmaal gevonden heeft, zal bij opheffing van de restrictie de „near-banking” wel verminderen, maar zeker niet verdwijnen. Met het oog hierop kan men zich afvragen of in de nieuwe Wet Toezicht Kredietwezen naast de bedrijven, waarvan het passief bedrijf van monetair belang is, ook niet die bedrijven met monetair relevante actiefposten onder controle van DNB moeten worden gebracht.

Samenvattend kan worden gesteld, dat de effectiviteit van de kredietrestrictie aanvankelijk werd vermindert door het financieringsgedrag van de overheid, maar dat de laatste jaren vooral de liquiditeitsimport roet in het eten heeft gegooid. Ook de liquiditeitsactivering blijft een versturende factor die moeilijk beheersbaar is.

De kredietrestrictie had voor het bankwezen enkele onaangename aspecten, die vooral gelegen waren in de verstarring van de concurrentieverhoudingen tussen de banken en in het ontstaan van „near-banking”. Naarmate de kredietrestricties langer van kracht bleven (de laatste twee restrictieperioden duurden resp. 3½ en 3 jaar) deden deze verschijnselen zich sterker voor. Dit was een belangrijk bezwaar tegen de kredietrestrictie en vooral tegen de langdurige toepassing daarvan. Bij een systeem van indirecte kredietbeheersing via de liquiditeitspositie van het bankwezen, zoals nu door DNB is voorgesteld, zullen deze bezwaren zich echter in mindere mate voordoen.

A. D. de Jong

1) Dr. M. W. Holtrop, *Over de doeltreffendheid van de monetaire politiek: Nederlandse ervaringen 1954-1969*, Amsterdam-Londen, 1971, blz. 29.

2) Idem, blz. 28, 29.

3) Idem, blz. 22.

4) DNB is aan dit bezwaar enigszins tegemoet gekomen door de snelle „groeiers” (gemeten naar het eigen vermogen) onder de banken iets meer ruimte te geven.

Prof. Mr. J. M. M. Maeijer: Vennootschapsrecht in beweging.
Samsom NV, Alphen aan den Rijn, 1971, 443 blz., f. 29,50.

Deze uitgave, die in de eerste plaats bestemd is voor studenten die later in enigerlei opzicht met het nieuwe recht betreffende de NV en BV te maken krijgen, is ingedeeld als volgt:

- deel A: commentaar op het nieuwe recht;
- deel B: uiteenzettingen over diverse onderdelen van het vernieuwde recht;
- deel C: basisteksten vennootschapsrecht.

Het vennootschapsrecht is steeds meer in beweging geraakt; het raakt steeds meer verstrengeld met het „ondernemingsrecht” (Wet op de ondernemingsraden, Wet op de jaarrekening van ondernemingen, SER-fusiegedragsregels), aldus de auteur. Het is wellicht interessant hierbij te wijzen op het voorstel dat Prof. Mr. P. Sanders deed in *De Naamloze Vennootschap* van oktober 1968, namelijk om zowel het nieuwe vennootschapsrecht alsook de hier door Maeijer als „ondernemingsrecht” aangeduide wetgeving met nog enige hier niet genoemde wetten samen te voegen in één boek „Ondernemingsrecht” vanwege hun nauwe onderlinge verwevenheid.

In deel A begint de auteur met een eerste oriëntatie, een „eerste typering van de NV en de BV”; vervolgens bespreekt hij de onderwerpen oprichting, kapitaal en kapitaalbescherming alsmede de aandelen. Verder wordt de positie van de aandeelhouders, van het bestuur en van de commissarissen onder de loep genomen. Andere onderwerpen welke van een commentaar worden voorzien, zijn: de statutaire en buiten-statutaire oligarchie, de gebondenheid van de vennootschap aan derden, de jaarrekening en de ongeldigheid van besluiten. Voorts behandelt de schrijver de positie van de werknemers, de factor algemeen belang alsmede statutenwijziging en ontbinding. Tenslotte wordt nog enige aandacht besteed aan concentratie en concernverhoudingen.

Dit commentaar, waarvan de onderdelen hierboven zijn aangegeven

en dat ca. 200 bladzijden beslaat, heeft m.i. geen nadere bespreking aangezien de tekst al eerder is gepubliceerd in de losbladige bundel *Naamloze en Besloten Vennootschap*, (onder II, a) verschenen bij Samsom en onder redactie van Prof. Maeijer. In de inleiding is dat overigens terloops vermeld. Hetzelfde geldt voor het hoofdstuk over de SER-fusiegedragsregels en het jurisprudentie-overzicht, welke in bedoelde bundel zijn opgenomen onder I, c resp. IV. Het hoofdstuk betreffende aanpassing van de Nederlandse wetgeving aan de eerste EEG-richtlijn is op een aantal punten aangepast en daarmee niet meer geheel identiek aan de tekst, opgenomen onder IX, b in de losbladige bundel.

In zijn uiteenzetting over de Wet op de jaarrekening van ondernemingen geeft de auteur enige markante punten aan uit de voorgeschiedenis ervan, namelijk het rapport van de Commissie-Verdam en het SER-advies. De wet geldt behalve voor de NV eveneens voor de coöperatieve vereniging, de onderlinge waarborgmaatschappij en voor landbouwkredietbanken in de zin van de Wet toezicht kredietwezen. De wet legt genoemde categorieën de verplichting op om een nauwkeurig en betrouwbaar jaarverslag te geven, hetgeen van groot belang is zowel voor de aandeelhouders als voor de werknemers, alsook voor derden-belanghebbenden en de overheid.

In hoofdstuk I van de wet zijn een aantal beginselen neergelegd, die in de daarop volgende hoofdstukken nader werden gepreciseerd. Controle op naleving van de wet wordt primair uitgeoefend door de algemene vergadering van aandeelhouders, eventueel door de raad van commissarissen, en door de register-accountant. Meent men, dat desondanks de jaarstukken niet zodanig zijn ingericht als in de wet is voorgeschreven, dan kan de betreffende onderneming worden gedagvaard voor de Ondernemingskamer van het Gerechtshof te Am-

sterdam en kan gevorderd worden, dat de jaarstukken overeenkomstig de wet worden ingericht. Ook de Procureur-Generaal bij genoemd Hof kan — in het openbaar belang — de onderneming dagvaarden. De Ondernemingskamer, bestaande uit drie rechters en twee deskundigen, kan de betreffende onderneming aanwijzingen geven; het niet opvolgen daarvan kan een economisch delict opleveren.

In zijn hoofdstuk over het enquête-recht geeft de auteur een beschrijving van de tot voor kort geldende vrij summiere regeling op dit terrein. Vervolgens worden een aantal pluspunten van de momenteel geldende opzet aangeduid. In geval van een verzoek tot het instellen van een enquête is de Ondernemingskamer wederom bevoegd daarop te beslissen.

Bij de behandeling van de Wet op de ondernemingsraden worden na een zeer ruime inleiding de belangrijkste verschilpunten aangegeven met de wet van 1950. Het karakter van de ondernemingsraad als overlegorgaan is behouden (ter bevordering daarvan kunnen onder meer deskundigen worden uitgenodigd), terwijl behartiging van de belangen en vertolking van het standpunt van de werknemers niet uitgesloten zijn. Ook de bevoegdheden van de ondernemingsraad, welke voor een deel adviserend en voor een deel mede-beslissend zijn, en het — zij het geclausuleerde — recht op inlichtingen komen aan de orde. Geschillen over de uitvoering van de wet moeten dienen voor de kantonrechter na verplichte bemiddeling van de bedrijfscommissie. Wat de centrale ondernemingsraad betreft volgt de wet het voorstel van de Commissie-Verdam, dat de SER in zijn advies overnam. De auteur geeft aan, voor welke ondernemingen de onderhavige wet van toepassing is, welke normen er daartoe worden gehanteerd en welke dispensatiemogelijkheden er bestaan. Bovendien wordt gezegd, dat in de wet een omschrijving wordt gegeven van het begrip „onderneming”.

Bij de uiteenzetting over het preventieve toezicht aandacht besteed aan de ten departemente geldende interpretatie van het criterium „strijdigheid met de goede zeden en openbare orde”, dat wordt gebruikt bij de beoordeling van de vraag of er gevaar bestaat, dat misbruik van de NV-vorm wordt gemaakt.

Nu is echter het in de wet bedoelde criterium met zoveel woorden omschreven als „dat er, gelet op de voornemens of antecedenten van de personen die het beleid van de vennoot-

schap zullen bepalen of mede-bepalen, ernstig gevaar bestaat, dat de vennootschap zal worden gebruikt voor ongeoorloofde doeleinden of dat haar werkzaamheid zal leiden tot benadeling van haar schuldeisers". Ook hiervan wordt de rechtsgang besproken.

De tekst van het hoofdstuk over de aanpassing van de Nederlandse wetgeving aan de eerste EEG-richtlijn is grotendeels afkomstig uit de al eerder genoemde bundel (IX, b), doch is, gezien de inmiddels gewijzigde omstandigheden, aangepast. Schrijver behandelt de openbaarmaking (van akten e.d.), de rechtsgeldigheid van verbintenissen van de vennootschap en de nietigheid van de vennootschap. Vervolgens is de eerste richtlijn opgenomen alsmede een overzicht van wijzigingen ten gevolge van de aanpassingswet, die ontleend is aan de toelichting op het ontwerp van bedoelde wet, met verwerking van de wijzigingen, aangebracht ten gevolge van de parlementaire behandeling. Hierna is de aanpassingswet zelf opgenomen.

In het volgende hoofdstuk wordt de regeling van de BV met beperkte aansprakelijkheid uiteengezet. Na een korte beschrijving van de „voorgeschiedenis” wordt de publikatieplicht van de NV en de BV behandeld. Daarbij wordt aandacht geschonken aan de positie van de registeraccountant en wordt de overgangsregeling besproken. In zijn karakteristiek van de BV stelt de schrijver voorop, dat de wettelijke regeling van de BV op dezelfde wijze is opgezet als die van de NV. Naast een groot aantal punten van overeenkomst zijn er echter ook verschilpunten, o.a. aandelen op naam, geen aandeelbewijzen, de aandelen zijn niet vrij overdraagbaar.

Er wordt aangegeven, in welke mate de aandelen overdraagbaar zijn en aan wie. Verder komt de blokkeringsregeling naar voren. Deze mag niet zover gaan, dat overdraagbaarheid „onmogelijk of uiterst bezwaarlijk” wordt. Tenslotte wordt de omzetting van BV in NV en omgekeerd vermeld. Hiertoe is een besluit tot omzetting en wijziging van de statuten, waarop van het ministerie een verklaring van geen bezwaar dient te worden verkregen, voldoende. Voorts is er een wijziging gekomen in de regeling van publikatie van statuten (wijzigingen) in de *Staatscourant*.

In het gedeelte over de wijzigingen van het Wetboek van Koophandel en voorzieningen met betrekking tot de structuur van de NV en BV worden wederom de voorstellen van de Com-

missie-Verdam en het SER-advies alsmede de activiteiten van de Commissie Vennootschapsrecht gereleveerd. De auteur gaat in op de versterkte positie van de certificaathouders en op de verbeterde regeling inzake het commissariaat.

Vervolgens wordt een stuk gewijd aan de verplicht gestelde bijzondere regeling van het commissariaat van grote vennootschappen en aan de voorwaarden welke worden gesteld ten aanzien van benoeming alsook aan de onverenigbaarheid van een dergelijk commissariaat met bepaalde functies. Aan de raad van commissarissen zijn dwingend-rechtelijk onder meer benoeming en ontslag van bestuurders en vaststelling van de jaarrekening opgedragen. Bepaalde bestuursbesluiten dienen door de raad van commissarissen te worden goedgekeurd.

Daarna wordt de werkingssfeer van de regeling behandeld alsmede inschrijving en doorhaling in het Handelsregister. Ten aanzien van internationale concerns gelden de nodige beperkingen op de boven aangegeven regeling inzake het commissariaat, o.a. geen benoeming en ontslag van bestuurders, geen vaststelling van de jaarrekening door de commissarissen. Voor het geval het een zuivere beheers- of financieringsmaatschappij betreft, is vrijstelling van de bijzon-

dere regeling mogelijk.

Ter illustratie van de toepasbaarheid van het bovenstaande op het internationale concern heeft de auteur een schematisch overzicht opgenomen van de mogelijkheden die zich voordoen en vervolgens een voorbeeld gegeven van een bestaand concern, namelijk de Koninklijke-Shell-groep. Aan het einde van het hoofdstuk wordt nog ingegaan op enkele punten, namelijk op het recht van de algemene vergadering van aandeelhouders op inlichtingen van de raad van bestuur en de commissarissen. Tenslotte worden ook hier de overgangsbepalingen besproken.

Bij de beoordeling van het boek van Prof. Maeijer lijken mij de volgende praktische punten op hun plaats: het boek zou m.i. meer leesbaar zijn geworden, indien de auteur zijn verwijzingen in noten onder aan de bladzijden zou hebben vermeld in plaats van tussen de tekst en eveneens een totaal literatuuroverzicht zou hebben opgenomen en niet slechts per hoofdstuk aan het eind daarvan. Bovendien had wellicht in deel B meer aandacht kunnen worden besteed aan onder meer de Wet op de jaarrekening, het enquêterecht en de fusiegedragsregels. Dit alles doet echter niets af aan het instructieve karakter van het boek.

M. Jezek

Susan Strange: Sterling and British policy. A political study of an international currency in decline, Oxford University Press, Londen, 1971, 363 blz., 80/-.

Susan Strange studeerde economie aan de London School of Economics, was vervolgens als journaliste werkzaam bij *The Economist* en later bij de *Observer* en is sinds 1965 werkzaam bij de Royal Institute of International Affairs, waar het onderhavige boek tot stand kwam.

De schrijfster begint haar boek met te stellen, dat als economen over het pond sterling als internationale valuta praten, ze dit slechts doen over de manier waarop het pond functioneert, dus met gebruikmaking van begrippen als reservevaluta, interventievaluta en transactievaluta. Van hen komen we volgens haar niet veel te weten over de politieke en economische omstandigheden, waarin het pond deze functies verkreeg en evenmin over de politieke consequenties ervan. Deze vragen wil zij nu in dit boek trachten te beantwoorden. Zij hoopt daarbij een theorie te ontwer-

pen, die ook op andere internationale valuta's (en met name de dollar) kan worden toegepast.

Als basis voor haar theorie maakt zij een onderscheid tussen vier verschillende vormen van een internationale valuta, waarbij het criterium de politieke achtergronden en gevolgen is.

1. *Master Currency*. Hiervan is sprake als een staat het gebruik van zijn valuta oplegt aan andere staten. Meestal gaat het hier om een koloniale mogendheid, die zijn koloniën het gebruik van zijn valuta oplegt. Voorbeelden: de dollar en het pond in afhankelijke gebieden.

2. *Negotiated Currency*. Hiermede hebben we te maken als een land een positie van politieke of economische overheersing heeft verloren en het land het verdere internationale gebruik van zijn valuta door onderhandelingen moet zien te verzekeren. Als

voorbeelden worden de dollar en het pond in de tegenwoordige tijd genoemd.

3. *Top Currency*. Dit is de valuta van een land, dat economisch leiderschap bezit. Een belangrijk politiek aspect ervan is, dat het bezit ervan leidt tot een bijzonder ontwikkeld gevoel van verantwoordelijkheid voor het functioneren van de internationale economie. Voorbeeld: de dollar in de eerste 12 tot 15 jaar na de tweede wereldoorlog.

4. *Neutral Currency*. Deze status van een valuta vloeit ook voort uit een sterke economische positie van het emitterende land, maar dit hoeft niet noodzakelijkerwijs een positie van leiderschap te zijn. De politieke gevolgen zijn bij deze vorm van een internationale valuta het geringst. Voorbeelden zijn de Zwitserse frank, de Duitse mark en de Eurodollar. Wat deze laatste betreft: hier openbaart zich heel duidelijk het politieke van de benadering van Strange. Zij beschouwt de Eurodollar als aparte valuta vanwege het verschil in politieke zeggenschap van de Amerikaanse regering over gewone dollars en Eurodollars, terwijl economisch gezien Eurodollars gewone dollars zijn, die een bepaalde hoedanigheid hebben, namelijk dat zij buiten de Verenigde Staten worden verhandeld.

De indeling van internationale valuta's is zodanig, dat een valuta verscheidene van de genoemde eigenschappen kan bezitten. Zo bezit de dollar alle vier eigenschappen.

In het tweede hoofdstuk wordt de geschiedenis van het pond beschreven met behulp van de in het eerste hoofdstuk ontworpen typologie van internationale valuta's. Voor de eerste wereldoorlog was het pond „Top Currency” en „Master Currency”. In de periode tussen de wereldoorlogen verloor het pond zijn positie van „Top Currency” aan de dollar. Gedurende de tweede wereldoorlog begint de transformatie van het pond van „Master Currency” in „Negotiated Currency” in het Gemenebest.

Het derde hoofdstuk gaat over de rol van het pond als reservevaluta. De strekking hiervan is vooral, dat de Britse autoriteiten te lang hebben vastgehouden aan de rol van reservevaluta van het pond. Men stapte er pas definitief vanaf na de crisis van 1968. Verder wordt de politiek van de verschillende landen en gebieden van het sterlinggebied aangaande het gebruik van het pond als reservevaluta besproken.

In de hoofdstukken 4 t/m 7 wordt

aandacht geschonken aan vier ontwikkelingen in de periode 1958-1968, die verband houden met de internationale rol van het pond en die een ongunstig effect hadden op de Britse betalingsbalans:

1. de kapitaaluitvoer, die vooral gericht was op het sterlinggebied;
2. de overzeese overheidsuitgaven;
3. het geleidelijk terreinverlies van de Britse banken in het sterlinggebied;
4. de heropening van Londen als financiële markt, die leidde tot grote korte-termijnkapitaalbewegingen.

De vraag die de schrijfster zich stelt is of deze ontwikkelingen een belangrijker bijdrage leverden aan de zwakte van het pond dan de toestand van de binnenlandse economie.

Ad 1. Strange signaleert een verband tussen het hebben van een internationale valuta en de neiging om in het buitenland te investeren, vooral bij „Top Currency”- en „Master Currency”-landen. Hoewel nu de „Top Currency”- en „Master Currency”-status van het pond geleidelijk achteruitging, gingen de buitenlandse investeringen onverminderd door, hetgeen volgens Strange voor een belangrijk deel het gevolg was van de op dit punt gevoerde politiek.

Ad 2. Ook wat de buitenlandse overheidsuitgaven betreft, ziet Strange een belangrijke factor in het internationale gebruik van het pond, dat in het sterlinggebied bleef voortduren. Ze stelt, dat deze uitgaven en vooral die in het kader van militaire en andere hulp, de internationale rol van het pond deden voortbestaan, terwijl afbraak daarvan beter voor Groot-Brittannië zou zijn geweest.

Ad 3. Hier stelt Strange dat, evenzo als de integratie van een aantal verschillende geldstelsels in één koloniaal stelsel achterliep bij de politieke integratie, ook de monetaire desintegratie achterliep bij de politieke desintegratie. Het sterlinggebied bleef bestaan en de overzeese banken bleven functioneren. Dit laatste was een extra factor, die leidde tot het voortgaan en zelfs toenemen van de Britse kapitaaluitvoer naar het sterlinggebied, die noodzakelijk was voor het behoud van de positie van de overzeese banken.

Ad 4. Tot in de jaren zestig geloofde men, volgens Strange, dat de rol van Londen als financiële markt noodzakelijk verbonden was met de rol van het pond als reserve- en transactievaluta. In die tijd kwam men tot het inzicht, dat de reserverol in dit verband niet noodzakelijk was. Het idee

dat Londen als financiële markt zelfs zou kunnen overleven zonder dat het pond nog transactievaluta zou zijn begint nu pas door te dringen. De status van het pond als internationale valuta en de status van Londen als financieel centrum zijn zo hoog samengegaan, dat het leren losdenken van deze dingen veel tijd heeft gekost. De centrale rol, die Londen verkreeg in de Eurodollarmarkt en de Euro-obligatiemarkt heeft een belangrijke rol gespeeld bij het tot ontwikkeling komen van dit besef.

Strange zet uiteen hoe o.a. door de politiek van de Britse monetaire autoriteiten een nauwe verbinding ontstond tussen de Eurodollarmarkt en de Britse geldmarkt. Daardoor ontstond een grote kwetsbaarheid voor de internationale korte-termijnkapitaalbewegingen.

De schrijfster komt tot de conclusie dat de politiek van de Britse monetaire autoriteiten, die gericht was op heropening van Londen als financiële markt en die bevordering van het gebruik van het pond als internationale transactievaluta ten doel had, juist leidde tot bevordering van het gebruik van de dollar als transactievaluta.

Hoofdstuk 8 handelt over de Britse rol als debiteurland. Strange geeft in dit hoofdstuk een politieke analyse van de relaties tussen crediteur- en debiteurlanden. Zij stelt, dat de crediteuren van een ontwikkeld land als Groot-Brittannië eigenlijk in een tamelijk zwakke positie verkeren, omdat ze weinig tegenmaatregelen kunnen nemen als de terugbetaling zou worden gestaakt. Daarvan uitgaande stelt ze voor, dat Groot-Brittannië gaat onderhandelen over verlenging van terugbetalingstermijnen en eventueel over verlaging van de schuld. Strange meent namelijk, dat de betalingsbalansproblemen door de leningen niet zijn opgelost, maar eerder zijn versterkt.

In hoofdstuk 9 wordt de lijn uit de hoofdstukken 4 t/m 7 doorgetrokken. Strange komt hier tot de wellicht belangrijkste conclusie van het boek, namelijk dat de zwakte en instabiliteit van de Britse betalingsbalans niet zozeer een gevolg is van de toestand van de binnenlandse economie, maar in hoofdzaak een gevolg van de teruggang van het pond als internationale valuta en het falen van de Britse politiek om zich daaraan aan te passen. De zwakte van de betalingsbalans zou vooral terug te voeren zijn op het verdwijnen van het pond als „Master Currency” (vgl. de eerder genoemde punten 1, 2 en 3) en de instabiliteit

door het verlies van de „Top Currency“-status (vgl. punt 4).

In het slothoofdstuk laat Strange t.a.v. de toekomst een gematigd optimistisch geluid horen. Zij voorziet een verbetering van de kapitaalrekening door vergroting van de terugvloeiing van interest, dividenden e.d. over de in het verleden gedane investeringen, een vergrote stroom van aflossingen op de hulpleningen aan ontwikkelingslanden en een stabilisatie of eventueel een afname van de overzeese militaire uitgaven. Deze ontwikkelingen zullen de zwakte van de betalingsbalans doen verminderen. Nu is er, zoals in het voorafgaande bleek, niet alleen sprake van zwakte van de Britse betalingsbalans, maar ook van instabiliteit, als gevolg van korte-termijnkapitaalbewegingen. De hoeveelheid sterlingtegoeden, die in Londen wordt aangehouden, neemt echter af en een vlucht uit het pond zal dus minder grote vormen kunnen aannemen. Verder is het probleem van de kapitaalbewegingen niet meer een typisch Brits probleem, omdat ook andere landen ermee te maken krijgen.

Strange doet een aantal aanbevelingen voor de Britse politiek t.a.v. het pond. Zij wil de buitenlandse schuld op het huidige peil stabiliseren. Dit zou de Britse positie als debiteurland versterken, omdat een land dat steeds weer leningen vraagt, in een zwakke positie verkeert. In samenhang hiermee wil ze tijdelijk een zwevende koers voor het pond, omdat als Groot-Brittannië geen leningen meer zou willen aangaan het de koers van het pond niet meer zou kunnen blijven verdedigen. De zwevende koers van het pond zou het einde van het pond als transactie valuta verhaasten. Verder zou volgens Strange een einde moeten komen aan de positie van het pond als „Negotiated Currency“ in het sterlinggebied. Dit zou kunnen gebeuren door consolidatie van de Britse schulden aan de sterlinglanden. Op deze manier zou een einde komen aan de reserverol van het pond. De Britse politiek aangaande militaire uitgaven, hulp en buitenlandse investeringen zou erdoor bevrijd worden.

Het doel van al deze en eventuele andere maatregelen moet volgens Strange zijn dat de Britse autoriteiten zich niet langer zorgen hoeven te maken over de betalingsbalans en zich met belangrijker dingen kunnen gaan bezighouden.

Het bovenstaande is slechts een

summiere weergave van de inhoud van het boek van Susan Strange. Het boek bevat een grote hoeveelheid informatie, maar het is niettemin goed leesbaar. Het lezen ervan vereist echter wel enige voorkennis over het onderwerp.

Tot slot wil ik nog opmerken, dat men zich kan afvragen of een studie, die zich bezighoudt met de politieke aspecten van een bepaald verschijnsel niet bijna automatisch moet leiden tot de conclusie, zoals bij Strange, dat vooral deze politieke aspecten zo belangrijk zijn bij het verklaren van dat verschijnsel. Maar al ware dat zo, dan blijft toch de benadering van Strange origineel en op een aantal punten verhelderend.

G. J. Lanjouw

Proeven van rechtssociologie uit het werk van Vilhelm Aubert. Keur der sociologie; reeks „Themata“, Universitaire Pers Rotterdam, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1971, 258 blz., f. 27,50.

In deze publikatie zijn acht artikelen van Prof. Aubert, hoogleraar in de sociologie en rechtssociologie aan de Universiteit van Oslo, opgenomen en van een 28 bladzijden tellende inleiding voorzien. Deze inleiding werd geschreven door Drs. Bram Peper en Mr. Drs. Kees Schuyt. Drie artikelen zijn uit het Noors vertaald door Rinske Peper-Schoorl en Bram Peper, de overige vijf uit het Engels door Kees Schuyt. In deze bundel sociologische opstellen wordt een aantal fundamentele problemen van recht en samenleving aan de orde gesteld: de verhouding tussen rechtvaardigheid en gelijkheid, de reacties van burgers op wettelijke maatregelen, de spanning tussen het planmatige denken en het traditionele juridische denken, de zorg voor geestelijk gestoorden, de afwezigheid van gelijke kansen in de rechtshulp.

Wetgeving wetenschappelijk onderwijs, bewerkt door Mr. P. A. H. I. Kuipers. Deel I, 15e druk, Deel II, 15e druk, Editie Schuurman & Jordens 9 I en 9 II, W. E. J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1971, resp. 342 en 379 blz., f. 12,50 en f. 12,75.

Centraal Bureau voor de Statistiek: Beleggingen van institutionele beleggers 1967-1968. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1971, 43 blz., f. 6.

De institutionele beleggers zijn in deze statistiek ingedeeld naar resp. in:

1. sociaal-economische functie; 2. rijksfondsen en overige institutionele beleggers. Behalve de gegevens over 1967 en 1968 bevat de statistiek ook vergelijkende gegevens over daaraan voorafgaande jaren.

Dr. Ir. A. Boks: De gewenste uitrusting van een dorp. Een onderzoek onder de bevolking van Beekbergen, Lieren en Oosterhuizen (Gemeente Apeldoorn), Rapport C, Semper Agendo NV, Apeldoorn, 1971, 209 blz., f. 30.

Dit rapport geeft de uitkomsten van een onderzoek, gehouden door de Sociografische Dienst van de gemeente Apeldoorn (thans het Sociaal-Wetenschappelijk Bureau voor de Oost-Veluwe). Dit onderzoek was het derde in een serie van onderzoeken, genaamd: „Verkenningen rondom het stedelijk gebied van Apeldoorn“. De voorafgaande onderzoeken zijn resp. genoemd: „Beekbergen, woonoord in het stadsgewest“ en „Beekbergen, woonoord van de toekomst“. Deze studie, rapport C, beoogt inzicht te verschaffen in de toekomst van Beekbergen, zoals die door de bewoners zelf gewenst wordt. Het centrale punt in al deze onderzoeken is de ontwikkeling van de kernen geweest, waarbij vooral de planologische aspecten een zwaar accent kregen.

P. J. Bakker en Drs. C. de Haas (ed.): Marketing & Computer. De rol van de computer in de marketing. Stenfert Kroese NV, Leiden, 1971, 76 blz., f. 12,50 (voor NIVE-leden f. 10,40, alleen te bestellen bij het NIVE).

Deze publikatie is het verslag van het symposium, georganiseerd door de afdeling Midden-Nederland van het NIMA, Nederlands Instituut voor Marketing, op 27 november te Utrecht.

De tempoversnelling in het maatschappelijke en economische leven heeft verstrekkende gevolgen voor de marketingman. De snelheid van beslissen is bepalend voor het al dan niet succesvol participeren in het marktgebeuren. Bij een snelle besluitvorming kan de computer, die thans echter in het bedrijfsleven hoofdzakelijk gebruikt wordt als supersnelle rekenmachine en boekhoudapparatuur, een belangrijk hulpmiddel zijn.

Het symposium had tot doel deze problematiek te bestuderen en een grotere bekendheid te geven aan de toepassingsmogelijkheden van de computer in de marketing-praktijk.